

Dolors Comas d'Argemir, Iolanda Bodoqué,
Sílvia Ferreres i Jordi Roca

Vides de dona

*Treball, família i sociabilitat
entre les dones de classes populars
(1900 - 1960)*

**Fundació Serveis de Cultura Popular
Editorial Alta Fulla**

VIDES DE DONA

Dolors Comas d'Argemir i Cendra
Iolanda Bodoqué Puerta
Sílvia Ferreres Català
Jordi Roca i Girona

VIDES DE DONA

*Treball, família i sociabilitat
entre les dones de classes populars
(1900-1960)*

Fundació Serveis de Cultura Popular
Editorial Alta Fulla
1990

© Dolors Comas d'Argemir, Iolanda Bodoqué,
Sílvia Ferreres, Jordi Roca
i Fundació Serveis de Cultura Popular

Primera edició: novembre de 1990

Propietat d'aquesta edició: Editorial Alta Fulla
Bruc 71, 08009 Barcelona
i Fundació Serveis de Cultura Popular

Imprès a Hurope, S.A.
Recared 2, Poblenou (Barcelona)
Dipòsit legal: B. 35056-1990
ISBN: 84-7900-008-2

Introducció

L'inici d'aquest llibre es remunta a l'any 1988, quan en el si de l'Arxiu d'Etnografia de Catalunya vam emprendre la tasca de compilació dels materials empírics que li han donat suport.

Abans que comenceu a llegir-lo, hem de fer l'advertiment que les citacions de les informants s'han recollit sempre de manera literal, per tal de no adulterar-ne l'expressió. Per tant, hi trobareu els dialectalismes, els castellanismes i els deixos que en el terreny lèxic o sintàctic es manifesten en la parla de la gent. Tanmateix, el que vol reflectir aquest llibre no és un recull exhaustiu d'expressions populars, ni una visió globalitzadora de la societat catalana d'aquest segle. El que volem, en la mesura de les nostres possibilitats, és mostrar com, a partir de la narració de les seves pròpies vides, les dones estan reconstruint el seu entorn quotidià. De fet, moltes dones que pertanyin a generacions semblants a les estudiades pensaran que s'està reproduint la seva pròpia vida, malgrat que no ens l'hagin explicada.

Voldríem fer constar la tasca realitzada per la nostra companya Montserrat Gibert i Gran, la qual fou una de les principals promotores d'aquest projecte des dels seus inicis però que, per circumstàncies d'última hora, no va poder ser present en l'elaboració final del llibre. En aquestes pàgines volem recordar-li la nostra amistat i el nostre agraïment.

Sempre resulta difícil esmentar les col·laboracions rebudes, per por de deixar-nos algú. Per tant, voldríem expressar el nostre agraïment, globalment, a totes aquelles persones que s'han interessat pel desenvolupament de la tasca feta. Tanmateix, ens agradaria distingir l'ajut rebut de Joan Prat, Joan Josep Pujades i Montserrat Soronellas, els quals han pres part de manera activa en alguna de les fases del projecte. A més, voldríem fer ressaltar la tasca duta a terme pels estudiants que han participat en el seminari de «Família i parentiu», ja que ells han recollit algunes de les històries de vida utilitzades per a fer aquest llibre. També hem d'esmentar l'ajut econòmic que ens ha significat el projecte PB86-0126 concedit per la CICYT.

Ja per finalitzar, tan sols ens resta dir que el llibre que teniu a les mans vol reflectir la vida de les dones catalanes —de naixement o d'adopció— que han viscut durant el nostre segle. Hem volgut donar compte de les seves experiències i percepcions respecte al treball, la vida domèstica i la sociabilitat, tot contribuint a fer visible les seves aportacions a la societat en què han viscut. Es tracta de la generació de les nostres mares-tietes-àvies, que han observat les transformacions que l'esdevenir ha portat a la vida de les dones. A elles, molt especialment, els volem dedicar aquesta obra.

SER DONA A CATALUNYA: EXPERIÈNCIES I REPRESENTACIONS FEMENINES

PLANTEJAMENTS GENERALS

Aquesta publicació vol contribuir al coneixement sobre la vida de les dones de classes populars a Catalunya entre els inicis del nostre segle i el 1960. Es tracta de dones «normals i corrents», sense cap preeminència especial en la vida social i política, que, per la seva edat i les seves condicions de vida, no han tingut accés a nivells d'instrucció elevats ni tampoc a les alternatives de vida i de família que avui dia es plantegen les generacions més joves.¹

Gràcies a les recerques que es van duent a terme en els darrers anys, comencem a comptar a Catalunya amb tot un seguit d'estudis sobre les dones que proporcionen informacions valuoses de caràcter històric, jurídic o sociològic i que trenquen amb la ignorància quasi absoluta que hom tenia respecte a la vida de les dones, sobretot de les de condició més humil.² Esperem que el nostre llibre podrà ser útil per a completar aquest coneixement i que aconseguirà aportar nous elements de comprensió dels rols femenins, de la vida i de les realitzacions de les dones de les classes populars. Basant-nos en les perspectives teòriques i metodològiques de l'antropologia social, analitzarem els determinants culturals i ideològics de la posició que ocupen i les activitats que desenvol-

1. En els darrers anys s'han publicat alguns treballs interessants sobre les dones de classes populars. Vegeu, sobretot, el de TILLY i SCOTT (1978), com també els de ROBERTS (1984) o VERDIER (1979).

2. Esmentarem les recerques promogudes pel Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona i també les del Centre d'Investigació Històrica de la Dona (CIHD) de la Universitat de Barcelona. Cal destacar la publicació del llibre compilat per NASH (1988), ja que per primera vegada es reunien tot un conjunt de treballs que ofereixen una bona síntesi de la història de la dona a Catalunya. Vegeu BUXÓ (1978) i també per a alguns altres indrets de la Península Ibèrica els treballs de DEL VALLE *et alii* (1985), referits al País Basc; de MÉNDEZ (1988), per a Galícia; o de COLE (1987), per a Portugal. Per al cas conjunt d'Espanya, és molt interessant el llibre de CAPEL MARTÍNEZ (1986). Com a reculls bibliogràfics, val la pena consultar els publicats per BRULLET i TORNOS (1983), CAPEL i IGLESIAS DE USSEL (1984) i SEBASTIÀ (1988).

lupen les dones. La nostra aproximació s'organitzarà en la presentació de dos nivells diferents, però articulats, de la realitat socio-cultural. L'un es refereix a les *experiències* i les *percepcions* que els actors socials posseeixen del conjunt de pràctiques que conformen la vida quotidiana; l'altre ens portarà cap a les *imatges culturals*, cap als models referencials que subministren el conjunt de símbols i de significats que donen sentit a les pràctiques socials i a la seva representació.

Des d'una perspectiva més general, podem dir que ens interessa analitzar la incidència de les relacions de producció que s'instauren amb el capitalisme i, més en concret, amb la industrialització sobre les representacions dels atributs i dels rols femenins. D'aquest llarg procés de transició social, que els historiadors coneixen tan bé, nosaltres en tractem un curt fragment temporal que es refereix, a més, a aspectes i segments socials molt específics.³ Que quedi clar, doncs, que no volem pas fer una història de les idees, sinó explicar tan sols quins són els elements que conformen les imatges culturals femenines i com les dones de les classes populars les han anat integrant en les seves experiències i el seu comportament. Pel que fa a l'exposició, no podrem fer més que presentar breus pinzellades del context històric, tan important, d'altra banda, per a entendre els testimoniatges vivencials que volem presentar. Per això remetem ja d'entrada els lectors a l'àmplia bibliografia històrica existent sobre la Catalunya contemporània.

Hem focalitzat la nostra anàlisi en tres eixos que ens semblen importants a l'hora de donar compte de les activitats i les vivències de les dones, com també de les seves actituds, dels seus condicionaments i de les seves eleccions. Un d'aquests eixos és el *treball*, entès com a conjunt de tasques que subministren els béns de consum que les persones necessiten per a sobreviure; l'altre és la *vida domèstica*, amb els condicionaments que imposa a les activitats desenvolupades per cada persona; el tercer eix és la *sociabilitat*, conformada pel conjunt de relacions interindividuais. Es tracta de tres àmbits fortament vinculats, que només separem per raons expositives, on s'expressen d'una manera eficaç les divergències i les confluències en les trajectòries socials dels homes i de les dones.

La imatge cultural respecte a la dona que s'imposa com a predominant a Catalunya en el període de què tractem és la de la *mestressa de casa*, que encara persisteix en l'actualitat al costat d'unes altres maneres de percebre els rols femenins. Inicialment s'instaura entre les classes mitjanes, on es consolida la idea que el lloc «tradicional» de la dona és la casa, i es difon també progressivament entre les classes populars. Un dels objectius bàsics d'aquest llibre és precisament presentar en

3. La bibliografia històrica sobre aquest tema és amplíssima, per la qual cosa remetem a la publicació recent de BARCELÓ *et alii* (1987), on es fa un estat de la qüestió. Respecte a l'anàlisi d'aspectes socials i culturals sota aquesta mateixa perspectiva teòrica, vegeu GODELIER (1987), COMAS D'ARGEMIR i ASSIER-ANDRIEU (1988) o MEDICK (1987).

què consisteix aquest model, com es manifesta entre les classes populars i com influeix en les activitats, els comportaments i les actituds de les dones.

La imatge de la mestressa de casa com a ideal troba el seu fonament en la lògica del context socio-econòmic. Efectivament, la industrialització institucionalitza la separació física i conceptual entre l'àmbit laboral i el domèstic, entre el treball i la família, entre la producció i la reproducció.⁴ Aquesta separació es tradueix també en els continguts de les *categories socio-sexuals*, consolidant la segregació de rols masculins i femenins:⁵ es considera l'home el responsable de satisfer les necessitats materials; la dona, d'ocupar-se de la família i de la llar. Des del punt de vista de la conceptualització ideològica, l'un es vincula al món laboral i l'altra a les activitats reproductives, cosa que condicionarà les trajectòries socials dels homes i de les dones, diferenciades pels atributs i pels rols assignats. En el cas de les dones en concret, l'àmbit domèstic assoleix la màxima centralitat i s'hi condicionen la participació en el món laboral, el caràcter i la intensitat de la sociabilitat i la consideració del matrimoni com a alternativa única de vida. Les imatges culturals exalten el valor de la maternitat, donen caràcter normatiu a la figura de l'esposa-mare i construeixen els estereotips femenins a partir de la vinculació de la dona amb la llar.

La reconstrucció dels *itineraris* laborals, domèstics i relacionals constituirà el mitjà per a analitzar com les experiències i les percepcions femenines són mediatitzades per les imatges culturals i fins a quin punt les reflecteixen o les contradueixen. Permetrà també que ens apro-

4. En les ciències socials, el terme *reproducció* posseeix diversos significats. Quan s'utilitza en oposició a la *producció*, fa referència a la reproducció diària i generacional de la força de treball. És el sentit que li donem en aquest llibre i, com a tal, inclou el treball domèstic (cuinar, netejar, atendre nens, malalts, etc.), la procreació i també el conjunt de relacions socials en les quals s'inscriuen aquestes activitats (EDHOLM, HARRIS i YOUNG, 1977 : 19-20). Quan el terme «reproducció» s'aplica en sentit biològic, com a procreació, ens hi referirem com a *reproducció humana*. I també es pot parlar de *reproducció social* quan el significat de reiteració que posseeix el terme s'aplica a una institució i, fins i tot, al conjunt de la societat, denotant aleshores que el conjunt de relacions econòmiques, socials i ideològiques es perpetuen sense canvis en el transcurs del temps.

5. La llengua anglesa fa una distinció molt útil entre *sex* i *gender*, que permet diferenciar els fonaments biològics del sexe respecte al seu vessant socio-cultural. En català farem servir l'expressió *categoria socio-sexual*, encara que, per economia lingüística, farem servir també el terme *gènere*, que s'ha començat a imposar ja en els treballs sobre aquestes qüestions. Les *categories socio-sexuals* són conformades pel conjunt d'idees per les quals cada societat defineix els atributs i els estereotips de cada sexe. Posseeixen una dimensió simbòlica, amb efectes sobre la regulació de la divisió del treball i la representació del caràcter humà, de manera que defineixen els sentiments i les reaccions de les persones en unes situacions concretes i produeixen mecanismes identitaris. Per destacar el caràcter cultural o social d'aquest concepte, STRATHERN (1979 : 136) indica que «les construccions de gènere són motlles buits, on poden abocar-se tota mena de nocions i de valors». Vegeu també sobre aquesta qüestió ARDENER (1978), HARRIS i YOUNG (1979), MARTIN i VOORHIES (1978), OAKLEY (1972), LEACOCK i SAFA (1986), RAPP (1978), REDCLIFF (1985), ROSALDO (1979), ROSALDO i LAMPHERE (1974) i YOUNG (1979).

pem a una visió dinàmica dels rols femenins, que varien conjuntament amb les etapes de la vida. De fet, comprovarem la importància que cada estadi del cicle vital posseeix per al treball, per a les responsabilitats domèstiques o per a la sociabilitat, que són els eixos que ens interessen (COMAS D'ARGEMIR, 1988). Però la consideració social i el poder femenins també varien en cada etapa. Al llarg del text ens referirem a aquests itineraris també com a *trajectòries socials*, ja que depenen de la condició social de les dones, del context on han viscut, del moment en què els ha tocat de viure.⁶

Pel que fa a les *imatges culturals* que expressen les categories de gènere, les anomenarem també, d'una manera indistinta, *construccions socials*, ja que ambdós conceptes impliquen matisos diferents però complementaris d'una mateixa realitat: el conjunt d'idees i de representacions que proporcionen els models referencials. Són *imatges culturals* perquè constitueixen la part ideal de la realitat i, en aquest sentit, proporcionen l'aparell conceptual d'aquelles categories, les representacions ideològiques dels rols assignats a l'un sexe i a l'altre. Però són també *construccions socials* perquè són producte d'un tipus determinat d'organització social i legitimen, al mateix temps, les diferències de gènere. No existeixen amb independència de les bases socials que els donen forma i sentit; per això les imatges culturals són profundament socials en la seva naturalesa i el seu significat.

Treball, vida domèstica i sociabilitat no sols integren activitats i relacions: constitueixen també unes grans categories que inclouen concepcions diverses i interrelacionades. En un procés de canvi, uns continguts nous s'afegeixen a uns motlles vells i alguns en resulten eliminats: tot plegat apareix com una combinació de ruptures i continuïtats, que és el que dota les grans categories conceptuals d'ambigüitat i de capacitat de designació d'aspectes parcials i, fins i tot, contradictoris del seu contingut. Afegim-hi també que els conceptes classifiquen les persones i, en fer-ho, les associen a unes activitats, uns àmbits socials i uns comportaments determinats. I aquest és el seu poder. Les imatges femenines i les masculines constitueixen un *llenguatge* pel qual es representen els atributs de dones i d'homes, condicionant-ne, al mateix temps, la participació en la vida social (GODELIER, 1989).

La compatibilitat lògica entre estructura social i imatges culturals no implica pas que aquestes últimes siguin una derivació mecànica de les primeres. En el terreny de les concrecions, podem comprovar que les *construccions socials* respecte a les diferències de gènere no sempre són coherents amb les activitats que les realitats quotidianes imposen a les dones. La imatge de la mestressa de casa com a ideal, per exemple, s'acaba imposant entre les classes populars tot i que sovint contradiu la situació real de les dones obreres, obligades a treballar per a afrontar

6. En el treball de BERTAUX-WIAME, BORDERÍAS i PESCE (1988) es fa ús d'aquesta mateixa estratègia metodològica.

les necessitats de la família. Aquestes incoherències i contradiccions mostren, de fet, la força de les construccions socials, el seu paper decisiu en la reproducció de diferències i jerarquies entre homes i dones. És clar, però, que, com que es tracta d'una relació dialèctica, quan es dona una dissociació massa extrema i prolongada entre pràctica social i imatges culturals, pot arribar a esdevenir-se una modificació de les darreres. Per això mateix hi hem d'afegir que les imatges culturals no són estàtiques: són un producte històric, ja que es construeixen i es modifiquen quan les transformacions de les condicions de vida i del context socioeconòmic ho requereixen (COLE, 1987).

Volem insistir en la importància de reconstruir els models conceptuals de les categories socio-sexuals i analitzar-ne la incidència en la vida de les dones, en les seves experiències i pràctiques quotidianes, ja que les imatges culturals són un marc referencial que guia el comportament i assigna valor a les accions. Però, com que la societat no és homogènia, ni les mateixes dones de les classes populars no ho són tampoc, caldrà tenir en compte quines són les *condicions socials* en què es desenvolupa la vida de les dones. Això ens ha de permetre establir les diferents formes per les quals les construccions socials es reinterpreten, se'n seleccionen uns certs trets i se n'obliden uns altres, es modifiquen i s'actua a partir d'aquelles. És passar al terreny de les pràctiques concretes, a la reconstrucció de situacions diferents que mostren, de fet, les estratègies individuals en l'ús social dels models referencials. D'aquesta manera veurem com el poder que posseeixen les construccions socials es fonamenta en la seva capacitat de representar ideològicament situacions molt diverses i, com dèiem més amunt, fins i tot contradictòries.

FETS VISCUTS, FETS RECORDATS: HISTÒRIA I VIDA EN LA MEMÒRIA

Les experiències i les representacions respecte al treball, a la vida domèstica i a la sociabilitat no són fàcils de reconstruir si no s'utilitza com a recurs el relat directe i vivencial de les persones. Entre les classes populars l'enquesta oral és, de fet, l'únic mitjà de copsar com la gent veu la seva vida, ja que rarament posseeixen diaris íntims, testaments, memòries o materials epistolars, que només la gent benestant prodiga. Per això, en els treballs realitzats per historiadors, politicòlegs o reformadors socials sobre la classe obrera, per exemple, sol haver-hi anàlisis i descripcions força completes de les seves condicions de vida, però no és corrent trobar els testimoniatges vivencials i emotius que tradueixen les percepcions sobre la pròpia existència. El nostre interès a incloure aquesta dimensió ha condicionat la metodologia emprada, com també el període analitzat. Els relats autobiogràfics, obtinguts mitjançant entrevistes, han constituït les nostres fonts bàsiques d'informació i hem hagut d'acontentar-nos d'arribar fins als límits cronològics que la memòria

és capaç de recordar. Així, les experiències reconstruïdes cobreixen un període de temps, desigual segons l'edat de cada persona, que és comprès entre 1900 i 1960. La primera data va ser escollida perquè cap de les dones entrevistades no podia anar més lluny en el seu record; cal afegir-hi, a més, que les informacions del període inicial són imprecises i sovint indirectes. La segona data es justifica perquè representa l'inici d'una etapa caracteritzada per la diversificació en els estils de vida i de comportament: els models quasi monolítics anteriors esclaten en una multiplicitat de formes l'anàlisi de les quals requereix un tractament específic.

Ens hem centrat exclusivament en dones de les anomenades «clases populars» —segment que, de fet, inclou la major part de dones catalanes del període que considerem—, residents tant al camp com a la ciutat i vinculades a famílies pageses, menestrals, jornaleres, botigueres o d'obers industrials. Són dones que, en general, no són conegudes fora del cercle reduït de la seva família, del seu veïnat o de les seves relacions d'amistat i que normalment se sorprenien que tinguéssim interès a reconstruir la història de la seva vida, tan ordinària i poc rellevant als seus ulls. Cal dir, però, que les seves experiències ens han servit per a transcendir el particularisme de cada cas i distingir les pautes socials de les seves trajectòries laborals, domèstiques o relacionals. La major part d'històries de vida que hem obtingut pertanyen a dones de Tarragona, de les comarques meridionals de Catalunya i de la ciutat de Barcelona. Considerem, però, que la nostra conceptualització i la nostra metodologia són aplicables al conjunt de Catalunya, ja que les variables explicatives que conformen la interrelació entre treball, vida domèstica i sociabilitat són rellevants per a uns altres indrets del país i coincideixen, de fet, amb les que alguns estudis han revelat a països industrials.⁷

És interessant constatar les diferències en els fets seleccionats entre homes i dones a l'hora de fer un relat autobiogràfic: les dones recorden els esdeveniments familiars com a fites que marquen les etapes de la seva vida; els homes, en canvi, en destaquen més les trajectòries laborals. No és que hi hagi, però, una memòria «femenina» i una de «masculina», diferenciables intrínsecament. Lluny d'això, els tipus de fets seleccionats mostren les esferes d'actuació diferencials, el lloc social que dones i homes ocupen. Les dones acostumen a tenir una memòria familiar molt rica perquè la seva esfera social és la reproducció. I, com més segregats estan els papers femenins i masculins, i més dissemblants són les respectives pràctiques socials, més es marquen les diferències en

7. Fa sis anys que duem a terme des de Tarragona una recollida sistemàtica d'històries de vida, focalitzades cap a la reconstrucció de les experiències familiars i laborals d'homes i de dones amb una edat superior als quaranta anys. Estudiants d'antropologia social han col·laborat en l'obtenció d'autobiografies. Per fer aquesta publicació, hem analitzat un total de 205 històries de vida, totes les quals estan dipositades a l'Arxiu d'Etnografia de Catalunya. En forma d'annex s'inclou una relació de les 88 biografies que han estat citades en el text.

l'estructura de la memòria, en el saber respecte a l'entorn, en les relacions amb la vida. En la mesura que la seva situació canviï, s'expressa també una altra relació (BERTAUX-WIAME, 1985 : 53).

Hem pogut comprovar que, entre les dones de les classes populars, els condicionaments que imposa la vida familiar es reflecteixen fortament en la seva percepció de la història personal. En els relats autobiogràfics apareix d'una manera molt clara la consciència que les actuacions i les decisions pròpies han estat marcades pels imperatius dels fets familiars i que, per tant, hi ha una mena d'inevitabilitat en les trajectòries personals. Per aquest motiu, la *memòria familiar* és molt rica i es recorda amb detall l'actuació d'uns personatges determinats, els rituals de pas i, en general, els esdeveniments familiars que es consideren decisius com a marcadors en les inflexions i les etapes de la vida. Aquests moments són perfectament datats, de vegades d'una manera molt precisa, i l'especificació de la data sorgeix espontàniament en el relat autobiogràfic sense que calgui demanar-la:

Ens vem casar a les set del matí, a l'església del Pla. Era el 18 d'octubre de l'any 30 (AR).

Quan feia tres anys que anàvem junts, el 1927, el dia de Cap d'Any, en Ramon em va anar a demanar (CGP).

El dia 11 d'octubre de 1958 va néixer la meva segona filla (FF).

El pare va tenir una enfermetat incurable i va morir el dia 18 de gener de 1936 (MCR).

És difícil separar els records de la pròpia vida dels esdeveniments que succeeixen en la societat en general, però aquests només apareixen als relats autobiogràfics si han tingut incidència directa en la vida personal. La guerra de 1936, per exemple, és, sens dubte, el fet més esmentat i el que es descriu amb més extensió, fent referència normalment a les vicissituds personals i familiars per a superar aquest període. De nou, aquí, els condicionaments que imposa la vida familiar es reflecteixen fortament en la percepció del passat i, per tant, la *memòria social* esdevé conformada bàsicament per la memòria familiar, pels punts de referència que proporcionen les genealogies, els rituals familiars, els èxits o les desgràcies dels de casa. El temps de la història no apareix mai com a suport del temps individual o familiar, sinó a l'inrevés: els fets històrics es recorden i s'analitzen a través del filtre del cicle propi de vida i del de la família. El temps viscut és el que emmarca els successos de la història:

Quan tenia sis anys, va esclatar la guerra i vam pujar tots a viure al Morell (MTC).

Va vindre la República quan en Jordi tenia dos mesos (AS).

Jo em vaig casar als vint-i-quatre anys i al cap de tres mesos el meu home ja se'n va anar a la guerra; i quan va tornar, després de tres anys, jo ja havia tingut el nen. A ell li semblava que no era fill seu (MRR).

Així, doncs, l'eix biogràfic estructura el record del passat, en selecciona els esdeveniments, n'ordena les remembrances. El temps de la família organitza el temps de la història, sigui per referir-se a esdeveniments de caràcter nacional o bé local, de caràcter substancial o bé anecdòtic.

Una gran diversitat sorgeix dels diferents relats autobiogràfics, que donen compte dels factors principals que han incidit en el cicle de vida de cadascú. Trajectes socials diversos, marcs geogràfics múltiples, qualitats i valors diferenciats semblen apropar-nos als aspectes més particulars i irreductibles de l'individu. Però cal tenir en compte que els itineraris de cada persona són estructurats per les circumstàncies històriques, per les oportunitats, per les pressions normatives i pels requeriments adaptatius de situacions diverses (ELDER, 1978 : 23). Quan hem analitzat les històries de vida que han servit de base per a aquesta publicació, hem pogut comprovar que hi ha pautes recurrents i que, si circumstàncies familiars i socials semblants hi conflueixen, les trajectòries socials de la gent són molt similars. De fet, les històries de vida ens ofereixen unes dimensions socials inqüestionables, ja que la vida de cada persona constitueix una síntesi de les relacions socials i de la història social que s'expressen en les pràctiques i les vivències concretes. Això és el que permet transcendir els casos particulars, el que permet arribar a «llegir una societat mitjançant les biografies», tal com proposa FERRAROTTI (1983).

Hem de considerar, d'altra banda, la dimensió subjectiva dels relats autobiogràfics, atès que la narració sintètica de les pròpies experiències inclou sempre una racionalització de les accions del passat feta des de l'òptica del present. Els esdeveniments tendeixen a ser presentats com una successió contínua i coherent, com un tot articulat que amaga el procés de selecció mitjançant el qual alguns fets es destaquen i uns altres, en canvi, són sistemàticament oblidats. Per això, dels relats autobiogràfics ens interessen tant els esdeveniments que permeten reconstruir com, sobretot, les interpretacions i les valoracions que cada persona associa als records i a les imatges del passat.

Els canvis i les continuïtats es reflecteixen també en les històries de vida, encara que el període reconstruït sigui de curta durada. Recordem, per exemple, com el franquisme instaurà tot un conjunt de codis morals i de conducta als quals, bé que existien ja abans de la guerra civil, s'atorgà un valor únic i universal, i que implicaren l'eliminació de valors alternatius i dels avenços aconseguits per les dones temps enrera tant en el terreny legal com en les realitzacions personals.⁸ No hi ha dubte que els canvis que s'han esdevingut en la vida política, en les institucions, en els estils de vida o en les actituds i els valors socials tenen impacte sobre el *tempo* individual, cosa que detectem contrastant els

8. En el treball de ROCA (1986) s'analitzen els textos de «literatura edificant», que s'adrecen als joves per inculcar-los els valors morals.

relats autobiogràfics de persones d'edat diferent i que, per tant, han viscut les mateixes etapes del cicle de vida en unes circumstàncies històriques i socials diferents. Però és cert també que hi ha continuïtats en els sistemes de comportament i, igualment, en les dimensions simbòliques de la realitat, que són força més estàtiques, més fixes i durables, per molt que es reinterpretin i es modifiquin. Per això els ritmes del temps reconstruït mitjançant les històries de vida no es corresponen, tal com dèiem més amunt, amb els ritmes de la història: es tracta d'un temps menys mudable, on els esdeveniments es dilueixen en un «abans» que tendeix a homogeneïtzar-se i, per tant, a mitificar-se, ja sigui per considerar-lo com una mena d'edat daurada, ja sigui per destacar-ne els desavantatges (cf. LE WITA, 1985; ZONABEND, 1980). Per aquesta raó, les persones, tot i els canvis que hagin pogut experimentar, es troben idèntiques a elles mateixes. I a partir d'aquests mecanismes es marquen més o menys distàncies respecte a les noves formes i als nous valors socials.

En les històries de vida trobem, doncs, diversitats, particularismes, suspensió temporal; però, d'una manera més profunda, hi trobem també trajectòries comunes, comportaments definibles socialment, continuïtats i canvis constatables.

LA CATALUNYA DE TOMBANTS DE SEGLE: BASES SOCIALS DE LES IMATGES FEMENINES

La família constitueix una unitat d'anàlisi idònia per a entendre els atributs que s'atorguen a home i dona. No és el lloc on es creen les categories socio-sexuals, però sí on s'expressen d'una manera nítida. Per aquest motiu, començarem presentant les funcions que a Catalunya adopta la família en el període que considerem i passarem a analitzar, a l'apartat següent, la transformació d'alguns atributs de les imatges culturals sobre la dona. Encara que el nostre objecte d'estudi se centra en les classes populars, ens sembla interessant de presentar aquí com les formes de família s'articulen amb tot l'espectre de grups socials per tal de poder entendre les condicions de difusió de les imatges culturals.

La imatge de la mestressa de casa com a model de dona i el tipus de família que hi correspon s'implanten amb força entre la petita burgesia i es difonen progressivament en el conjunt de les classes populars. Es constitueixen a partir d'una reelaboració de les imatges femenines i les formes familiars preexistents, que cada grup social reinterpreta i adapta a les seves condicions de vida. En conjunt, el panorama esdevé, doncs, força complex.

Malgrat la diversitat d'estructures familiars existent en l'Antic Règim, la família pairal agrària havia fornit el model ideològic pel qual es

tipificava la família catalana, reforçat per una tradició jurídica reguladora dels pactes matrimonials i per un dret de successions basat en la figura de l'*hereu*. En aquest context, la família és indissociable de la terra, i ambdues, de la *casa*. Durant segles aquesta associació s'havia reproduït gràcies a la combinació i la dialèctica constant entre tradició i adaptació a les circumstàncies canviants. Un dels fonaments ideològics en què es basava la família rural és que calia evitar la fragmentació dels patrimonis agraris, cosa que legitimava el fet que s'escollís un sol hereu i donava consistència al joc d'aliances matrimonials, a les jerarquies familiars, als drets i als deures que assumien els membres de la *casa*. D'una manera clara, la lògica del col·lectiu familiar, la *raó de família*, s'imposava sobre els interessos individuals (FAUS I CONDOMINES, 1907). La lògica productiva i la reproductiva estaven, doncs, estretament vinculades; més ben dit, formaven part d'una sola lògica, sense la qual no hagueren estat possibles el funcionament de la *casa* com a institució ni la seva perpetuació durant generacions. Els rols masculins i femenins estaven clarament diferenciats i jerarquitats, però tots dos es complementaven i se subordinaven a la lògica del col·lectiu més gran, el de la *casa*.⁹

Les classes populars urbanes, d'altra banda, dedicades al comerç, a les manufactures domèstiques o a les activitats artesanes, tenien un tipus de família que conceptualment s'acostava molt al que ara hem descrit. Pel que fa a la seva estructura, s'acostaria al model «nuclear», però també es consideraven inclosos en la família els servidors domèstics, els mossos i els aprenents, és a dir, totes aquelles persones que d'una manera o d'una altra estaven vinculades al treball familiar.¹⁰ Qualsevol persona que treballés per altri era considerada sota la seva autoritat i la seva tutela i el servei personal era el que definia la relació econòmica. Tornem a trobar la característica fonamental de la família en l'Antic Règim, com és el fet d'existir una continuïtat indissoluble entre treball i vida familiar. Les condicions socio-econòmiques i el sorgiment de nous grups socials que s'esdevenen amb la industrialització transformen aquest model de família i els rols dels homes i de les dones. Alguns elements en persisteixen, uns altres es modifiquen.

En la família burgesa es conserven alguns elements centrals de l'antic tipus de família, tal com mostra MCDONOGH (1988) en el seu estudi sobre les *élites* de Barcelona. Se'n conserva, en concret, el concepte de *casa familiar*, com també les jerarquies internes basades en les diferències generacionals, en l'ordre de naixement entre germans i en el fet de ser home o dona. La funció econòmica de la família burgesa és la preservació i la transmissió de la propietat, i això s'assoleix vinculant els homes a les tasques de direcció i control de les empreses, mentre que

9. La dona catalana de l'Antic Règim tenia poca independència i llibertat malgrat les visions idealitzades que sovint han transmès els juristes. Vegeu, sobre aquest punt, GARCÍA CÁRCCEL (1983) o JULIANO (1983).

10. Vegeu els treballs de CASTELLS (1983) i de SIMON TARRÉS (1987).

les dones, mitjançant els casaments, constitueixen els nusos d'aliança entre les «bones famílies».

La dona de l'alta burgesia s'ocupava de la llar, on havia de dirigir el servei i procurar aconseguir un ambient casolà agradable. De fet, estava desproveïda de funcions, perquè no tenia gaires ocupacions a casa i estava desvinculada dels negocis familiars. A la major part de països industrials, les dones burgeses reivindicaven l'educació i el dret al treball com a mitjà per a la seva independència i la seva promoció personal, però en el cas de Catalunya no succeí pas així: es construeix entre la burgesia un prototip femení, el de la «dona moderna», que combina el desig de millorar la condició de la dona amb valors molt tradicionals, imbuïts pel pes del catalanisme polític i de la religió. La «dona moderna» havia de ser una dona instruïda, ben preparada per a servir d'interlocutora al seu marit i alternar en els ambients cultes i distingits. En cas de no casar-se, no obstant això, havia de poder treballar, cosa que requeria l'accés a l'educació.¹¹ Però, alhora, havia de ser capaç de complir la seva missió fonamental, ser esposa i mare, transmissora dels valors religiosos i de la cultura tradicional (NASH, 1988c). La dona burgesa, idealment culta i educada, i, al mateix temps, familista, fou revestida ideològicament de tota una sèrie de qualitats morals i de virtuts que la convertiren en model de referència per a uns altres sectors socials. Cal indicar que la imatge femenina inclou com a atributs bàsics la maternitat i la domesticitat, que es conservaran en les reelaboracions que condueixen al model de la mestressa de casa com a ideal femení que s'implanta entre les classes populars.

Allà on s'expressa més bé l'ideal de família burgesa i on qualla d'una manera ben arrelada el model de la dona-mestressa-de-casa és entre els menestrals, els petits industrials i els comerciants (BRETON i BARRUTI, 1978). Entre la petita burgesia, la continuïtat d'alguns trets de l'antic tipus de família s'hi manifesta encara molt més nítidament, ja que s'hi aconsegueix, també, la confluència entre família i unitat de treball, sobretot entre els botiguers i aquells qui es dediquen als oficis i a les artesanies. El pare, cap de família, és qui dirigeix el taller o la botiga i l'esposa realitza tasques com ara les de l'administració o la venda directa. El treball de la dona resulta necessari dins d'una lògica en què el benestar de la família i el benestar del taller o del negoci s'identifiquen. En els moments crítics del cicle familiar, com quan els fills neixen i són petits o quan cal atendre algun malalt, la dona es queda a casa i compta, normalment, amb l'ajut d'algun parent (mare, germanes o filles grans) que en cobreix les absències en un àmbit o un altre. Aquesta osmosi entre lògica del negoci i lògica familiar, amb el suport que proporcionen les rela-

11. La creació de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona i la preocupació per l'educació femenina responen, de fet, a aquestes inquietuds —vegeu els articles de CORTADA i SEBASTIÀ (1988), LUNA i MACIÀ (1988), MACIÀ (1988), NASH (1988c) i BALCELLS (1974).

cions de parentiu, constitueix un dels trets més característics i definitoris de la petita burgesia catalana.

Pel que fa a les activitats femenines, hi podem trobar algunes diferències respecte a les *élites* burgeses. La vinculació de la dona al taller o a la botiga hi ha estat sempre present. El seu treball es concep com a complementari, com un «ajut» del qual es pot prescindir quan la situació econòmica de la família ho fa possible. I es considera que l'ideal és que la dona pugui quedar-se a casa per ocupar-se de la llar, del marit i dels fills. Assoleix aleshores la funció que es considera més rellevant per a ella i necessària per a la família: la d'esposa-mare, responsable dels fills i de la seva educació, valorada en la seva qualitat de bona administradora, responsable del manteniment dels tractes amb els parents i mediadora d'unes relacions d'autoritat fortament jeràrquiques que atorguen el paper principal a la figura paterna.

Tenim ara ja esbossat el concepte de família que s'institueix amb la industrialització, on la figura de la mestressa de casa com a model de dona adquireix sentit. És el concepte de família que arriba fins als nostres dies i que històricament és, de fet, de creació ben recent.¹² Constituïda idealment per la parella conjugal i pels seus fills (per això és anomenada família conjugal, o també família nuclear), es vincula a l'espai domèstic i se centra exclusivament en la reproducció. Contrasta, doncs, amb la *casa pagesa*, com també amb la família de les antigues classes populars urbanes, en què el vessant productiu forma una part consubstancial, juntament amb el grup domèstic mateix, dels seus atributs. En el context industrial, en canvi, treball i família són dues realitats separades: ho són físicament, perquè cal anar fora de casa per a treballar, i ho són ideològicament, perquè la llar passa a considerar-se com el refugi de la vida privada, de la intimitat. Se segreguen així dues esferes ben diferenciades a partir de les quals s'organitzen els atributs i les activitats que s'atorguen a homes i dones: l'una correspon al món exterior, públic, del treball, i és l'esfera masculina; l'altra s'identifica amb el món interior, privat, de la vida domèstica, i és l'esfera femenina.

En el període en què comencem la nostra anàlisi, els inicis del segle XX, trobem que entre la classe obrera el model de la mestressa de casa com a ideal de dona s'hi ha imposat ja amb força (NASH, 1988b). Però, en aquest sector social, les famílies tenen dificultats per a subsistir, el treball de la dona resulta vital per a l'economia familiar i difícilment pot accomplir-se l'ideal femení. Hi ha, doncs, una contradicció evident entre el model ideològic i la pràctica quotidiana, cosa que mostra, de fet, la força del model, que constitueix un referent, allò que hom vol imitar.

Hi ha diversos factors d'ordre polític, ideològic i «pràctic» que expliquen la difusió entre els obrers de la imatge de la mestressa de casa. En els esforços polítics i dels reformadors socials per millorar les condicions de vida de la classe obrera, per exemple, la reducció de la jornada

12. Vegeu ARTOUS (1978), HARRIS (1986), NAROTZKY (1988) i SCHNEIDER (1980).

laboral s'associa amb la possibilitat de fer «vida de família».¹³ La llar és el lloc on s'anirà a descansar després de la feina, però poca vida de família s'hi pot fer quan les jornades laborals són llargues i quan potser són tots, dona, fills i marit, els qui se'n van a treballar. Es considera que això comporta la dissolució dels llaços familiars, cosa que es veu com un perill per a l'ordre social, origen de la delinqüència i de la immoralitat. Reintegrar el valor de la família constitueix, doncs, un dels objectius a assolir per tal d'ordenar i de controlar la vida social. Dins d'aquesta lògica és coherent que es pensi, també, que cal deslliurar la dona del treball extradomèstic perquè pugui dedicar-se al que es considera com la seva veritable missió. Aquesta perspectiva s'acosta al model prescrit per l'Església, que serà, igualment, reforçat per l'Estat, especialment durant el franquisme.

Entre els factors de caràcter ideològic inclourem aquí l'«efecte de demostració» dels grups socials amb millor posició econòmica i de prestigi. Que la dona pugui quedar-se a casa significa per a la classe obrera un signe de cert benestar material, ni que sigui aconseguit d'una manera conjuntural. Respon a un desig lògic d'assimilació de les millores en les condicions de vida que es perceben en unes altres classes. En la dona obrera és on es manifesta més clarament la contradicció entre model i realitat: el seu treball esdevé necessari per a l'economia familiar i ella valora positivament la seva imatge com a «dona treballadora»; però, al mateix temps, això impedeix que pugui fer bé les tasques que corresponen al paper de mare i d'esposa. Aconseguir ser mestressa de casa no sols evita la desvirtuació dels papers femenins, sinó que, alhora, constitueix un indicador que s'ha aconseguit defugir la pobresa. Al cap i a la fi, formar part del conjunt de les «dones treballadores» constitueix un estigma de *status* social inferior.

I, pel que fa als factors de caire «pràctic», cal recordar que en els inicis del nostre segle la dona obrera treballa una gran quantitat d'hores, cobra menys que els homes i també fa les feines de casa. La seva visió del treball extradomèstic és, doncs, ben diferent del de la dona burgesa, i per això les seves reivindicacions van en unes direccions ben diferents: no és pas el dret al treball ni a l'educació el que es demana, sinó la millora en les condicions laborals (BALCELLS, 1974). Es protesta, a més, respecte a tot el que afecta els interessos immediats de la família, com pot

13. Així es pot deduir de les successives legislacions protectores del treball infantil i femení o de les activitats del reformisme social catòlic, per exemple. Responen, en part, a una preocupació moral per les condicions de vida de la classe obrera i, en part, també, a una preocupació higienista, vinculada amb els problemes de salut i sanitaris. La classe obrera acaba assumint aquests mateixos arguments en les seves reivindicacions, cosa que mostra bé, per exemple, el que es diu a l'informe següent de la Unió Tèxtil de Roda: «En el (...) caso de que la mujer y el hombre trabajen a un tiempo, la familia, de hecho, queda menos que disuelta; subsiste de ella la apariencia (...) mas no la realidad (...). En tal estado, (...) las relaciones entre hombre y mujer quedan relegadas al contacto estrictamente material y pasajero (...) exenta[s] de toda influencia espiritual» (citada per CAPEL MARTÍNEZ, 1986 : 144).

ser l'increment dels preus (NASH, 1988b). I és que el treball extradomèstic es fa per subvenir a les necessitats de la família i no pas per motivacions individuals. Deixar de fer-lo implica, doncs, poder ocupar-se de la llar d'una manera més eficient i constitueix, a la vegada, un signe de salut, d'estabilitat i de prosperitat de la família.

Vegem, finalment, el cas de la pagesia. Com succeeix en alguns grups socials, l'aplicació dels nous models familiars se sobreposa als antics, però en el cas de la pagesia compta molt més el pes del paralisme, com també la persistència de les formes d'herència i de residència tradicionals. Cal considerar, a més, que l'agricultura és l'ocupació amb una taxa d'endoreproducció familiar més elevada: els fills succeeixen els seus pares en l'activitat i en la propietat, i no es perd, doncs, la vinculació entre lògica productiva i domèstica. Però, al costat d'això, es donen unes certes condicions que faciliten l'extensió, lenta però progressiva, de la imatge de la mestressa de casa com a ideal. Podem esmentar, en primer lloc, els factors ideològics i de prestigi social, que, igual que en la classe obrera, hi tenen la seva incidència. Hi ha unes imatges femenines que passen a ser predominants i hi ha un desig d'assimilació de les condicions de vida de la gent benestant: en el mateix context rural hom pot trobar-ne elements de comparació, perquè les dones de les cases de pagès més riques no anaven mai a fer les feines del camp, a diferència de la major part de les pageses. Quedar-se a casa (és a dir, no anar al camp, en aquest cas) constitueix un signe de benestar material i de prestigi social.

Hi ha un altre factor que, en el cas de la pagesia, facilita també que la dona assumeixi el rol de mestressa de casa. Les noves tecnologies agrícoles desvinculen la dona de bona part de les feines del camp, la qual hi participa molt menys que temps enrera. Si afegim a això que el volum de tasques domèstiques ha tendit a augmentar, tenim ja una altra de les bases per les quals la dona es quedarà a casa, fet que no impedeix, però, que pugui dedicar-se a fer treballs remunerats a la llar, vinculats sovint al ram de la confecció. Si afegim a totes aquestes circumstàncies que a les petites poblacions rurals el control social s'exerceix d'una manera molt forta i que els estils de vida han anat normalment a remolc del que passa a les ciutats, haurem de comptar a introduir a la nostra anàlisi sobre les classes populars els elements de diferenciació que resulten de les activitats productives agràries i del sistema de vida en el context rural.

Per acabar aquest apartat, volem assenyalar el paper de l'Estat i de l'Església en la difusió dels continguts conceptuals que conformen el model de la mestressa de casa, tot subministrant-ne les bases jurídiques i ideològiques i projectant-les en un context d'abast nacional. No podem deixar d'esmentar la importància que té en el període de què tractem la incidència del nacionalcatolicisme, especialment pel que fa a la política de l'Estat franquista per a impulsar el natalisme i obstaculitzar la participació laboral femenina, aspectes de què ja tractarem més endavant.

IMATGES FEMENINES

La construcció social de la imatge de la mestressa de casa implica la transformació dels continguts ideològics que designen les activitats o els atributs femenins. El treball, la vida domèstica i la sociabilitat no sols han canviat històricament respecte a les activitats o les relacions que inclouen, sinó també respecte als continguts que se'ls assigna. Vegem-ne ara algunes evidències i apuntem les hipòtesis que puguin canalitzar en el futur recerques en profunditat.

La dona treballadora

És molt interessant analitzar com canvia el concepte de treball quant a les activitats femenines. En el context de l'Antic Règim es considera com a treball tot el conjunt d'activitats que contribueixen al manteniment o a l'engrandiment de la casa en el seu doble vessant d'unitat d'explotació i de grup domèstic. No s'hi fa diferència d'«esferes»: totes les activitats que s'adrecen a l'objectiu esmentat (l'aconsegueixin o no) es consideren necessàries i formen part de les obligacions que qualsevol persona ha de complir: no importa, en aquest cas, que se sigui home o dona, infant o vell. La divisió del treball es basa en la jerarquia entre les persones (que s'estableix per la seva relació amb la propietat i també pels criteris de sexe i d'edat), i no hi ha dubte que, dins d'aquesta jerarquia, el treball femení es considera de segon ordre; però el que volem destacar és que totes les activitats formen part d'una mateixa lògica, la reproducció social de la casa, i que així eren conceptualitzades.

Reproduïm a continuació un fragment d'unes capitulacions matrimonials que van ser signades el 15 de maig de 1812 a la Selva del Camp. El jove Anton Basora hi és nomenat hereu i el seu pare, que cedeix tots els béns al seu fill, se'n reserva l'usdefruit, com s'acostumava a fer en aquestes ocasions. Estableix a continuació les condicions que han de regir la coresidència entre la parella jove i ell mateix:

...del dit emperò usdefruit promet alimentar en la propia Casa i família en tots aliments necessaris, de menjar, beurer, calsar, y vestir, així en sanitat, com en malaltía, pagar Metges, y medicinas, y todas otras cosas a la salud del cos humà necessarias, als nomenats esdevenidors cónjuges, y á sos fills, y família, *treballant tots á utilitat i profit del dit Donador.*

El pare, doncs, accepta viure amb el matrimoni jove sempre que ambdós cónjuges (la dona no n'és pas exclosa) *treballin* per a ell, que és qui representa la *casa*. Aquesta clàusula, que apareix habitualment a tots els capítols matrimonials i que jurídicament es coneix com a «pacte d'aliments», acostuma a especificar també que tots han de treballar «en quant puguin segons la seva condició i classe» (FAUS i CONDOMINES,

1907 : 220).¹⁴ És a dir, queda molt clar en aquest context que home i dona treballen no pas de la mateixa manera, perquè cadascun fa unes activitats diferents, però sí amb el mateix objectiu: no es fa cap divisió conceptual entre les feines agrícoles i les reproductives, com després la industrialització instituirà.

Una de les virtuts que es valoraven, precisament, quan un jove buscava una noia per a casar-s'hi era que fos *treballadora*, a més de comptar amb algunes altres qualitats morals. I això volia dir ocupar-se amb eficiència de les feines que una dona tenia assignades. Ella participava en les feines del camp, cuinava, cosia la roba i la reparava, rentava... I també podia filar, fer el pa, fer conserves i embotits. La seva habilitat en la racionalització d'aquestes tasques significava un estalvi important per a l'economia domèstica, ja que tot el que s'elaborava a casa es deixava de comprar; tot el que s'aprofitava mitjançant les tècniques culinàries o cosint, per exemple, allargava el pressupost; i tot plegat contribuïa al benestar de la casa, a l'esforç per engrandir-la. I no oblidem, finalment, el vessant de la dona com a procreadora, tan important per a la reproducció humana de les explotacions familiars. Totes aquestes tasques es reconeixien com a fonamentals per a fer pujar una casa, i la dona que les feia bé era qualificada com una dona *neta* i *treballadora*. Tornem a una de les clàusules que apareixen també normalment en les capitulacions matrimonials: l'*escreix*, anomenat també *espòlit*. FAUS I CONDOMINES (1907 : 317) el defineix així:

L'espòlit als ulls dels nostres pagesos és en primer lloch una indemnificació per la pèrdua de la virginitat, y en segon lloch una retribució, proporcionada á la possibilitat de la casa marital, dels treballs i serveis que hi prestará la jove un cop casada.

Més clar ja no es pot dir. Tot el vessant que hem anomenat reproductiu, tant pel que fa a la procreació com a les tasques domèstiques, era tan bàsic per a la casa que els pagesos li atorgaven compensacions materials, com succeeix també en les anomenades «associacions a compres i millores», tan freqüents a les comarques meridionals, o en els usdefruits viduals, generalitzats a tot Catalunya: en tots els casos impliquen un reconeixement de la participació de l'home i de la dona en el manteniment o l'engrandiment dels patrimonis.

Amb el desenvolupament de la industrialització, el concepte de treball canvia i es buida de contingut, ja que una part del treball socialment necessari, el que es relaciona amb les activitats reproductives, passa a ser considerat com a no-treball. En correspondència, quan en el context industrial es parla de la *dona treballadora*, la identificació que es duu a terme és amb la dona obrera, aquella que participa en el mer-

14. Les previsions respecte als qui no són hereus es regeixen per un principi molt semblant, ja que normalment s'indica, tant si es tracta d'homes com de dones, que poden quedar-se a la casa pairal mentre hi *treballin*.

cat laboral, que guanya un salari anant a la fàbrica. Les seves activitats domèstiques queden excloses del concepte.

La consideració que la tasca principal de la dona és ocupar-se de la llar ha provocat, en conseqüència, que el treball extradomèstic femení sigui considerat simplement com un ajut per a l'economia familiar i, per tant, complementari o accessori (vegeu NAROTZKY, 1988). Com a resultat d'això (i no pas com a causa), es tracta d'un treball discontinu, sotmès a les variacions del cicle familiar i afectat per una precarització més gran que el treball masculí. En ocasions, es percep fins i tot com a causa de l'atur dels homes, considerats amb un dret preferent al treball (NASH, 1988b).¹⁵ El treball extradomèstic, d'altra banda, no sostreu la dona a les seves obligacions a la llar, que ha de resoldre després d'haver fet ja una jornada laboral.

La perfecta casada

Pel que fa a la vida domèstica, podem dir que hi ha hagut canvis en els conceptes que defineixen la dedicació a la llar i canvis respecte a la relació amb el marit i els fills. Constitueixen, de fet, els components bàsics de la imatge de la *mestressa de casa*.

Així com en el mercat de treball existeix una participació laboral masculina i femenina (amb les limitacions indicades), les activitats de la llar, en canvi, constitueixen un domini exclusivament femení, almenys mentre el model de la mestressa de casa subsisteix com a ideal de dona. Ja hem presentat més amunt com la industrialització segrega l'àmbit laboral del domèstic: tot allò que es fa a la llar, que no es remunera i que es destina a la reproducció física i psíquica de la força de treball deixa de considerar-se pròpiament com a treball (no pas com a feina, és clar, i per això continua parlant-se de les «feines de casa» o de les «dones de fer feines») i, per oposició conceptual, s'assimila a l'oci (HARTMANN, 1981). Sembla que podem datar en el segle XVIII les primeres racionalitzacions respecte a la identificació entre treball domèstic i oci, amb una clara escissió de la unitat domèstica en les esferes de producció i de consum, que contrasta amb la cultura del treball existent a l'època (vegeu CARBONELL, 1988). Això queda molt ben il·lustrat en el text de B. Ward *Proyecto económico en que se proponen varias providencias, dirigidas a promover los intereses de España con los medios y fondos necesarios*, publicat l'any 1762. Diu així:

15. Aquestes mateixes conceptualitzacions han obstruït la percepció de la importància del treball femení, tant si es tracta del productiu com del reproductiu. Recentment, diversos historiadors que treballen sobre la industrialització van fent ressaltar la contribució del treball de la dona en el desenvolupament fabril —vegeu, per exemple, KRIEDTE, MEDICK i SCHLUMBOHM (1986), SCOTT i TILLY (1984) i MCBRIDE (1984). Per al cas de Catalunya, vegeu BALCELLS (1972 i 1974), NASH (1988b) i CARBONELL (1988).

Nadie ignora la importancia de sacar a las mujeres de la ociosidad. (...) Como unas y otras mujeres suelen tener algún tiempo hueco, la idea es llenar este hueco útilmente, lo primero para que así ayuden a mantenerse y lo segundo para acostumarlas a una ocupación continua (citat per CARBONELL, 1988 : 127).

La consideració de les activitats domèstiques com a no-treball es palesa també, per exemple, en una expressió tan freqüent en el nostre país com és la que s'inclou a la pregunta «I vostè treballa?» quan es fa a una dona. N'és una mostra també la forma d'indicar la professió de les mestresses de casa en padrons de població i documents oficials fent-hi servir les expressions «*sus labores*» o «*su sexo*».

És difícil mesurar el temps de treball d'una mestressa de casa. Depèn del nombre de components de la família, del grau de tecnificació de les activitats, de si compta amb ajut o no, de la grandària i la quantitat d'equipament de l'habitable i, sobretot, dels conceptes respecte a quines coses cal fer. Com es diu sovint, «sempre hi ha coses a fer». És un treball invisible, que es nota molt més quan no s'ha fet, i resulta difícil dir quan cal donar-lo per acabat. El treball domèstic ha canviat en concepció i naturalesa en el transcurs dels darrers decennis. La introducció de les cuines de gas, de les màquines de rentar o dels frigorífics ha contribuït a simplificar les feines i, sobretot, a eliminar l'esforç que moltes comportaven; però no deixen de requerir encara molta dedicació, i això per raons diverses, que no es poden separar del paper de la dona com a consumidora i dels interessos dels fabricants d'electrodomèstics i de productes de neteja.

Una de les raons es relaciona amb els canvis que culturalment s'han esdevingut respecte a conceptes com ara la netedat i la higiene i als seus contraris, la brutícia i la contaminació. El grau de tolerància quant a aquestes últimes és menor i la gent neteja el cos, la roba i l'equipament domèstic molt més sovint que no temps enrera. Quan es rentava la roba a mà, per exemple, s'acostumava a dedicar un dia la setmana a fer la bugada; es calcula que avui dia, per una família de quatre persones, es fa servir la rentadora cinc vegades la setmana. Un altre motiu es relaciona amb l'augment d'equipament domèstic i d'objectes personals, i també amb la diversificació dels productes usats, que, tot i ser més eficaços en la realització d'unes activitats determinades, les segmenten tot requerint-hi un coneixement més especialitzat. Diguem, finalment, que, quan la dona es dedica plenament a la llar, el manteniment ben acurat d'aquesta és una mostra que aconsegueix el seu paper correctament i que queda justificat. D'aquí la veritable obsessió que tenen algunes mestresses de casa per la neteja i per mostrar que la casa sempre està en bones condicions.

La vida conjugal i la maternitat proporcionen l'altra dimensió de la vida domèstica. La dedicació al marit i als fills és d'una naturalesa tan peculiar que hom pot dir que la dona es defineix en funció dels altres

(vegeu DEL VALLE *et alii*, 1985). En les històries de vida hem pogut comprovar que les dones vinculen els seus èxits o fracassos personals als dels familiars més propers. La imatge de la «perfecta casada» és la de la dona que no dubta a sacrificar-se pel marit i pels fills, que sempre posposa els seus gustos o les seves activitats als de la família. El que la industrialització introdueix com a diferencial és l'«amor» com a creador del llaç conjugal i l'atenció creixent que s'atorga als infants.

L'amor no és pas nou com a sentiment, però sí com a concepte vinculant dels cònjuges i de la família.¹⁶ La família es constitueix així com una comunitat afectiva que obliga a assolir les responsabilitats en els deures de la cria dels fills, en l'ajut entre els esposos, en l'assistència davant les situacions difícils. Reformulem ara aquella imatge de la bona esposa i afegim-hi l'actitud de tendresa i d'amor respecte al marit, que ha de lluitar per mantenir. I fixem-nos que la institució familiar passa a conceptualitzar-se mitjançant aspectes de caràcter moral i emotiu, que ja no hi trobem el vessant material, productiu, tan bàsic per a la definició de la família pairal o menestral.

En el nou tipus de família, d'altra banda, es dona una atenció molt especial als fills, fins al punt que ells en constitueixen l'eix central. «El nen, ignorat al segle XVII, és descobert al XVIII i esdevé el tirà de la família al XIX», diu ARIÈS (1973) en el seu estudi sobre la infantesa. I és que el nen comença a ser considerat socialment com un element clau del futur de la societat i, per tant, cal vetllar per la seva bona salut i procurar que rebi una educació adequada. Per això s'assigna tant de valor a la maternitat: perquè es considera molt més que una eina per a la procreació, com es pensava temps enrera. És molt clar com això s'expressa en el cas de Catalunya, per exemple, en la defensa que a inicis de segle es feia de l'esport i l'excursionisme femenins per unes raons exclusivament eugenèsiques. La mare és qui ha de vetllar per la bona constitució física i moral dels seus fills, a la qual cosa cal que dediqui el màxim d'esforç, de temps i d'atenció. Així, doncs, queda ben justificat ideològicament que la dona resti a casa: ella és l'ànima de la família, perquè la seva missió «natural» és tenir cura dels fills i del marit. Tenim ja el fonament conceptual per a la construcció social de la dona com a esposa-mare, de la figura de la mestressa de casa com a ideal, del que es considerarà l'«autèntic» paper de la dona.

La dona femenina

La sociabilitat, a l'últim, és un aspecte de què s'ha tractat relativament poc en els estudis sobre la dona i que ens sembla interessant des-

16. Vegeu ARTOUS (1978), MEDICK i SABEAN (1984), SHORTER (1974) i FLANDRIN (1984).

tacar com un dels marcs més pertinents per a veure les formes d'inserció en la vida social. Ens fa sortir de l'àmbit restringit de la família immediata i del treball i ens situa en el conjunt de relacions interindividuals que posseeix una persona, les quals depenen, lògicament, dels àmbits en què participa. Si fins ara hem parlat del treball i de la família, ara n'ampliem les fronteres per afegir-hi l'oci i les relacions d'amistat.

Existeixen unes imatges determinades respecte al comportament adequat de les persones en les seves relacions interindividuals. La imatge femenina correspon, en aquest cas, a la que es reflecteix a l'expressió de ser una *dona com cal*. El contingut dels atributs que la conformen ha variat històricament en relació als canvis experimentats per la família i pel context socio-econòmic, on s'ha esdevingut un procés progressiu d'*individualització* i, conjuntament, el desmembrament de les antigues formes comunitàries i dels tramats de sociabilitat. Efectivament, en el context de l'Antic Règim, la família immediata i el parentiu constituïen els marcs de relació bàsics de les persones, als quals hem de sumar els gremis, el veïnat i la comunitat local. La conducta de la gent era mediatitzada per aquestes instàncies, i això vol dir que les seves actuacions se subordinaven a una lògica superior, la dels col·lectius familiars i comunitaris. El matrimoni ens servirà per a il·lustrar el procés d'individualització que esmentàvem, ja que tota una fase prèvia precedeix l'acte d'elecció conjugal, fase en què les característiques de la sociabilitat es manifesten.

En un testament fet a Vila-rodona per Ramon Roig el 28 de setembre de 1824 podem llegir el que segueix:

Deixo a la mia filla Antònia Roig quatre centas lliuras per dot i allegat *en cas que se càsia a gust y voluntat de la sua mare y hereu*, ab las robas corresponents y dos caixas de noguer o alba, la una de son pare y la altra de la casa.

No és un fet estrany que el casament d'una persona se subordinés a la voluntat dels seus parents, encara que normalment es tractava de quelcom implícit que no solia especificar-se en capítols o testaments com en aquest cas. I és que el procés d'elecció conjugal era condicionat pels interessos i per la situació de la família, ja que es vinculava a la perpetuació de la casa. Si es tractava de l'hereu o de la pubilla, el matrimoni era preparat amb molta cura perquè el cònjuge aportava treball, dot i capacitat reproductiva. Era important conèixer, doncs, les qualitats personals de qui entraria a formar part de la casa. Si es tractava d'un no-hereu, noi o noia, potser hi havia una mica més de marge per a l'elecció personal, que era restringida, però, pel joc d'aliances que la seva família volia instituir. Els joves podien manifestar les seves preferències als pares, però havien de comptar amb la seva aprovació. Poques vegades un casament es deixava a l'arbitri dels sentiments perquè hi havia

el convenciment que seria un fracàs per a la casa i per a la persona mateixa.¹⁷

La coneixença i el tracte entre els joves, per una altra banda, es feia en situacions i contextos institucionalitzats de la vida comunitària, com podia ser la festa major, un romiatge o el mercat. Aquests àmbits permetien també l'encontre «casual» dels qui volien concertar un matrimoni, ja sigui dels mateixos fills o de la persona que representaven, i proporcionaven el marc de relacions entre els joves de sexe diferent. En resum, la família i la vida comunitària controlaven la sociabilitat i el comportament individual canalitzant o disposant les decisions que conduïrien cap a l'elecció de la parella conjugal. I és en aquest context on hem de situar la imatge de la *dona com cal*, o també de la *bona noia*, tractant-se d'una jove: era aquella sobre la qual no hi havia cap dubte respecte a l'honestedat de la seva conducta. El fet que les seves relacions interindividuals s'acomplissin en el marc dels àmbits instituïts de la vida familiar i comunitària n'era la garantia. A més d'això, hem d'afegir-hi alguns atributs de caràcter, com ara ser una persona submissa i respectuosa, religiosa i, en general, de bons costums. La qui s'escapava, en canvi, dels mecanismes de control instituïts era qualificada com una *mala dona*, amb els atributs de manca de pudor, de moralitat i de respecte. Recordem que ens referim a les imatges culturals, a les maneres normatives de conceptualitzar el comportament. A la pràctica, aquests ideals no sempre s'acomplien i els joves buscaven els mitjans de trencar els controls comunitaris i deixar lliure la passió. La dinàmica social era el que canalitzava i solucionava les contradiccions que, d'una manera constant, s'esdevenien en aquest terreny respecte als ideals culturals.

La separació entre família i treball, que, com hem vist, ha tingut unes conseqüències fonamentals en la conceptualització de les imatges femenines, ha afectat també les relacions interindividuals pel fet d'implicar la segregació de la llar respecte a la vida comunitària, cosa que a les ciutats es fa evident ben aviat. A les poblacions petites, contràriament, es conserva més temps una continuïtat entre vida familiar i comunitària que s'expressa en el coneixement que cada persona té de les activitats i del comportament dels altres. A la ciutat, però, l'estrany no és el foraster, sinó qualsevol de les persones que hi poden viure, i això produeix una pèrdua del control comunitari sobre la vida personal. La família mateixa perd control sobre els seus membres, ja que els joves no depenen dels seus pares per a formar una nova llar (contràriament al que succeïa amb els qui heretaven el taller o l'explotació agrària), sinó

17. El fet que l'interès guiï les concertacions matrimonials no implica pas que no existeixi estimació entre els cònjuges, de la mateixa manera que el fet que els matrimonis es facin per amor no implica tampoc que aquest es preservi ni que els vessants materials siguin absents en els processos d'elecció conjugal. Es tracta de llenguatges diferents per a expressar els sentiments i de maneres diferents d'estructurar les emocions, cosa que varia amb els contextos familiars i socials. No és correcte, doncs, mesurar amb un mateix patró la combinació d'interessos i emocions (MEDICK i SABEAN, 1984).

de trobar una feina assalariada, cosa que l'extensió del treball industrial possibilita.

La nostra hipòtesi és que, amb la pèrdua de control familiar i comunitari quant al comportament individual, cal instituir mecanismes de tipus ideològic, fonamentats en les imatges culturals. N'hi ha un que està en funció del reforçament del nou concepte de família, basat en la conjugalitat i la centralitat dels fills, tal com ja hem presentat més amunt; l'altre es relaciona amb la creació del sentiment de la *feminitat*, que s'afegeix a l'antiga imatge de la *dona com cal*. Aquest atribut es relaciona amb la definició d'un món propi de la dona, vinculat a la família i especialitzat en unes tasques determinades (feines domèstiques i criança dels fills).¹⁸ La imatge de la feminitat és associada al món familiar i íntim i als estereotips de tendresa, d'estimació, de dolçor i de sacrifici constant pels altres (ARTOUS, 1978 : 57). És la pau de la llar, concebuda com un refugi que conceptualment s'oposa al món exterior, competitiu, ple de perills i potser de violència: és el món masculí, que la dona ha d'evitar. Ser femenina implica, doncs, assumir el destí que la dona té i preparar-se des de la mateixa infantesa per poder-lo complir. I això no sols significa fer-se càrrec del saber domèstic: significa també preservar la integritat de la seva persona en les relacions amb els altres. El procés d'elecció conjugal es basa ara en l'autodeterminació personal, i això comporta perills, perquè pot fer passar la passió a un primer pla i que la dona oblidí el destí pel qual la seva vida ha d'adquirir sentit. Cal, més que mai, un reforçament ideològic, que l'Església s'encarregarà de vehicular.

18. El llibre de Llucieta Canyà *L'etern femení* (Barcelona, Indústries Gràfiques Duran i Alsina) il·lustra molt bé aquest concepte de feminitat, tant pel que fa a les qualitats que ha de tenir una dona com per la seva associació al context de la vida familiar o, com ella mateixa expressa, «a les quatre parets d'una llar».

ÀMBIT DOMÈSTIC, ETAPES DE LA VIDA I CONDICIÓN FEMENINA

SABER DOMÈSTIC, SABER FEMENÍ: TRANSMISSIÓ I APRENENTATGE

Les diferents etapes del cicle de vida tenen una gran importància per a entendre el treball, la consideració social i el poder de les dones. En les dones de classes populars, aquestes etapes són fortament condicionades pel cicle de vida familiar; d'aquí que en els relats vitals de les dones els esdeveniments familiars es destaquin com a fets fonamentals i que, a partir del matrimoni, i sobretot del naixement dels fills, hom no parli sinó dels altres: de les seves vicissituds, dels seus èxits o de les seves frustracions, dels seus ritus de pas, de la seva salut, de la seva consecució de fites professionals i socials... I això com a mesura de la felicitat o la infelicitat personals pròpies.

És significatiu que gairebé totes les dones que hem entrevistat comencin el seu relat amb allò que han sentit explicar del seu naixement i de les reaccions de satisfacció o disgust de pares i familiars davant del fet de ser una nena. I és que existeix una clara percepció que el gènere sexual condicionarà les trajectòries vitals per a l'atribució d'uns papers socials determinats. Les referències sòcio-sexuals són sempre presents a les descripcions de les diferents etapes de la vida, i el fet de ser soltera, casada o mare marca les inflexions principals en les fases vitals, en el contingut de les activitats desenvolupades i en el nivell de responsabilització exigida.

L'àmbit domèstic apareix, doncs, com l'eix central en la vida de les dones. Revalorat el paper de la dona com a mestressa de casa per una ideologia burgesa que situa a la llar el grau màxim de realització personal femenina, assajarem, en aquest apartat, de capir la percepció que la dona en té, ja sigui com a receptora d'uns coneixements i ideals, ja sigui com a transmissora d'aquests mateixos coneixements. Però l'àmbit domèstic és, al mateix temps, un àmbit familiar que inclou, a més de la dona, generalment el marit i els fills com a mínim. Per tant, en aquest univers particular s'esdevindrà la conjunció d'un saber específicament femení amb un altre, transmès i inculcat també en bona mesura per la

dona, de caràcter masculí. Vegem primer en què consisteix aquest últim per centrar-nos a continuació en les formes que adopten la transmissió i l'aprenentatge del saber domèstic per part de les dones.

Els homes eren socialitzats per a fer treballs remunerats i consideraven que les feines de casa no eren per a ells, de manera que la major part d'homes ignoraven els vessants més elementals i pràctics de les activitats domèstiques i requerien que alguna dona els ajudés a afrontar la resolució d'aspectes ben quotidians i rutinaris com podia ser fer-se el menjar o preparar la roba. I eren les mateixes dones les qui, com a mares, transmetien el saber domèstic a les unes i la ignorància domèstica als altres. Tot i els canvis que han començat a donar-se en aquest terreny, és un bon reflex del que s'ha dit l'actitud de moltes dones grans socialitzades en aquesta idea amb el seu patiment i la seva preocupació davant del fet que un fill seu renti els plats o cusi algun botó. En el període de què tractem, que un home realitzés alguna feina domèstica era motiu de mofa o de llàstima per als altres, i hom arribava a qüestionar-ne la virilitat i tot. El saber domèstic masculí, en conseqüència, resultava més aviat una còmoda i plaent ignorància que únicament es permetia entendre en alguna reparació domèstica i l'envaniment d'usurpar la cuina excepcionalment en dies especials. D'aquí que hom constati, per als homes, una presència quasi nul·la de la vida familiar d'adult en els seus relats vitals. Si evocuen la família, ho fan referint-se, habitualment, al context de la infantesa; però, de fet, el gran eix de la seva trajectòria vital és, sens dubte, el treball remunerat extradomèstic: la professió del pare, la recerca d'una ocupació, les aspiracions i els assoliments professionals.

Tornant novament al saber domèstic femení, cal reconèixer-hi dos vessants: un d'ideològic i un de pràctic. El primer fa referència a l'adquisició dels estereotips de valor i prestigi respecte a les activitats qualificades com a «femenines» i a tots els mecanismes d'inculcació respecte al paper social que en el futur caldrà desenvolupar. El segon consisteix en el subministrament dels coneixements necessaris per a afrontar les tasques de la llar. L'escola i la família es complementaran en la transmissió d'ambdós aspectes.

En el capítol següent tractarem amb una major amplitud de la institució escolar. Pel que fa al seu paper condicionant de les diferències de gènere, allò que sembla revelar-se important és la inclusió a l'escola d'unes activitats específicament «femenines», i també la consideració del nivell d'estudis que cal assolir. Així, en aquesta línia de tractament diferenciat, les nenes rebien ensenyaments específics de costura i d'algunes altres habilitats manuals tant en el període escolar com si es tractava de cursos més avançats. Òbviament, el moll de l'os d'aquests ensenyaments era conformat per un seguit de continguts que es conceptualitzaven com a bàsics per tal d'assolir una posició deseixida en el futur àmbit domèstic en què, d'una manera ben similar, havien d'integrar-se les seves receptores:

Les meves amigues també estaven al col·legi com jo, i és curiós, però cap de totes vam fer carrera. Ens educaven per a ser mares de família, que de casa ho hàviem de saber tot, sense cap més tipus d'inquietud. I la veritat és que totes estàvem molt mentalitzades del que havia de ser el nostre futur. Quasi totes vam fer el mateix: casar-nos i tenir fills. No vam tenir cap tipus d'inquietud personal. Les nostres úniques preocupacions havien de ser les de la casa (RC).

Pel que fa al nivell d'estudis, era una consideració generalitzada que no calia saber gaires coses per a dedicar-se, després, a les tasques de la llar. Era ben assumit, això sí, que, pel cap baix, no feia nosa saber llegir, escriure i comptar. Només les classes acomodades pensaven que uns altres ensenyaments podien ser beneficiosos per a les dones, però entre les classes populars la creença era ben diferent. Les famílies necessitaven els ingressos dels seus fills i, dins la seva lògica, el temps que es dedicava a l'educació es restava de treballar i d'aportar un salari. Les noies mateixes tenien ben assumit que els estudis eren accessoris, com ho expressa aquesta dona que, havent tingut una preparació comercial, en fa una valoració clarament concordant amb l'actitud dominant:

Jo i les meves amigues encara ho vam acabar, però no ens va servir de res (CF).

I, si no havia de servir de res, no calia, evidentment, continuar estudiant en acabar l'escola. Les noies eren socialitzades cap al matrimoni; els nois, cap a la seva responsabilitat de guanyar diners i mantenir la família. L'una havia de tenir la vida resolta; l'altre, en canvi, havia de procurar de plantar cara a les necessitats materials que es presentessin. Per això, les actituds respecte a l'educació, en bona lògica, eren diferents en relació a tots dos sexes:

A casa no anàvem bé de diners i no ens podien donar estudis als tres. Aleshores, i me'n recordo com si fos ara, el papa ens ho va dir i també ens va dir que no ens ho prenguéssim malament perquè fes estudiar en Joan Maria i no a nosaltres. Es pensava que el dia de demà, si Déu ho volia, calia que en Joan Maria tingués uns estudis per tirar la seva família endavant i que a nosaltres ens seria molt més fàcil, perquè érem dones. És un fet que em va saber greu, però que mai l'he reprotxat a ell, que treballava quasi dotze hores el dia per a nosaltres..., no li podia demanar més (AG).

I, si bé cap a les darreries del període que analitzem hom intenta justificar i reexplicar les raons de decisions d'aquesta mena (pas previ cap a una nova dinàmica que privilegiarà cada cop més les raons de vàlua intel·lectual per sobre de les referides als idearis vitals assignats a un sexe i a l'altre), cal constatar que, en la major part d'aquesta època, i d'una manera generalitzada, hom ja no es plantejava si calia abonar o no el tracte diferent a nois i noies en aquest àmbit. Perquè, entre altres co-

ses, era quelcom que tenia naturalesa d'inevitabilitat i de normalitat i que en qualsevol cas era agosarat d'impugnar:

Quan vaig deixar d'anar a aprendre, la mare em deia que era ja prou gran per anar a ajudar a remendar xarxes (...). Quan un dia li vaig preguntar a la mare per què ja no podia anar més a aprendre, em va contestar dient que les dones no han de saber res més, que són els homes els que ha d'aprendre, que han d'anar a soldat (PF).

Però, si escola i família es combinen en la inculcació ideològica dels principis que fonamenten les diferències de gènere, sancionant així allò que la mateixa societat institueix, la família esdevé el marc més important per a la transmissió dels coneixements pràctics del quefer domèstic. Les dones, i més concretament mares i àvies, s'encarreguen de transmetre el saber, la tradició i els valors morals constitutius de la vida de família i de les tasques casolanes. I això es fa com a quelcom implícit a la condició de la dona. Elles subministren un saber que es considera femení; d'elles aprenen les joves allò que, ara sí, s'adverteix essencial per al seu futur:

...jo estava molt ben ensenyada, m'ho va ensenyar tot la mare, en el sentit que, quan ella va faltar, a casa no va faltar mai res, en el sentit de que tot funcionava amb normalitat (...). Doncs pel jove que era jo, la casa sempre va anar bé: el menjar, els cèntims... Tot l'hi dec a la mare, que em va ensenyar tot: a treballar, a portar una casa i a saber-ho fer tot en general (EP).

El procés d'aprenentatge de les feines domèstiques es realitza normalment mitjançant una introducció progressiva cap a l'execució de tasques diferents, de les més senzilles a les més complicades, de les més lleugeres a les més feixugues:

...la meva mare, efectivament, sempre em feia ajudar. Ella, me'n recordo que sempre rentava els plats, i jo sempre havia de passar l'escombra i eixugar els coberts sense que ella m'ho hagués de dir; era ja com una mena d'ordre o norma de sempre (...). També treia la pols. Rentar, sempre rentava ella. La feina més pesada, per dir-ho d'alguna manera, sempre la feia ella. Com que ella sempre ha tingut molt posat al cap que jo aprengué a cosir, de les feines més rústiques o dures se n'encarregava ella, i volia que jo, mentres, aprofités el temps cosint. Això sí, jo feia coses com treure la pols, etc. (RMF).

Tanmateix, el grau d'exigència en l'acompliment de les tasques encomanades depenia de l'edat de la nena, però també del perfeccionisme i de l'orgull pel treball ben fet que sovint es volia transmetre:

Com que la meva mare havia de treballar, passava moltes estones amb la meva àvia, que em va ensenyar moltes coses i sempre em donava consells: «Quan jo servia —em deia—, em feien passar una bola pel damunt del llit

i, si no corria, és que el llit no estava tot lo pla que devia estar i l'havia de tornar a desfer» (MV).

D'altra banda, tot i que el procés ideal d'aprenentatge sigui, com s'ha vist, aquell que incorpora progressivament la dificultat en les tasques a realitzar, sovint les circumstàncies familiars escurçaran el procés i abocaran la nena a assumir responsabilitats domèstiques precoçment. És la situació que es dona, per exemple, en el cas de la mort de la mare o quan ha de treballar fora de casa. Tanmateix, això no sembla pas constituir-se com a excepcional, sinó que, ben al contrari, reiteradament apareix als relats biogràfics que les nenes tinguin cura dels seus germans i de la casa. Aleshores, certament, sí que són forçades a convertir-se, més o menys preparades, però sense alternativa, en mestresses de casa:

I passava la vida així... tots els hiverns, fins que vaig tenir vuit anys, que encara no tenien la confiança de deixà'm sola a casa. Pues allavòrens ja em deixaven a casa i jo ja preparava el sopar dels meus pares i els germans. La mare m'ho deixava preparat i jo, doncs, ho feia. I vaig passar una infància molt maca (AS).

Als onze anys vaig haver de plegar [del col·legi] perquè algú tenia que cuidar de mon germà petit (MS).

En aquell any de 1932, la meua mare tenia la seva fallença cardíaca; quasi-bé no es podia moure i jo, amb deu anys, havia de fer de mestressa de casa, més del que calia, fent les feines pesades... (AV).

Hi havia una part del saber domèstic que, pel seu caràcter més tècnic, solia adquirir-se fora de casa. Es tracta de la costura, ja que es considerava essencial que una noia, si era possible, pogués aprendre-la bé. La motivació primera no era sinó adquirir una preparació més bona per a la vida de casada, tal com ho exemplifica el fet que moltes noies no es van dedicar mai a cosir professionalment ni els va passar per la imaginació de fer-ho. No obstant això, no era estrany considerar, encara que fos hipotèticament, que, en cas de necessitat, la dona podria guanyar-se la vida fent ella mateixa de modista. Entre l'una consideració i l'altra, la veritat és que, d'antuvi, resultava un complement útil que permetia fer-se l'aixovar i la roba de vestir, i, tot i que la família proporcionava aquest aprenentatge, moltes vegades era la mateixa noia qui n'impulsava la iniciativa:

Però llavors em vaig trobar que m'anava fent gran. Ja tenia setze anys i m'interessava també aprendre el corte. I vaig demanar allà on treballava que volia anar a aprendre el corte, i ho vaig fer. Plegava a les set de la tarda i anava de set a nou a les escoles, aquelles de la dona, l'Escola de la Dona (...). Però va passar que, al veure que jo anava per les tardes a treballar i plegava a quarts de set per anar a classe, a aquella gent, els amos, no els hi va agradar gaire això, perquè els altres plegaven més tard. «Com ho farem?» Jo: «Que el corte no el deixo, l'haig d'acabar.» Llavors va ser que coneixia un altre senyor que venia ous, allà a Sant Antoni, conegut del meu

pare. Això era el que em convenia, i vaig anar a veure aquest senyor i, sí, em va llogar de seguida. Primer vaig anar a Hostafrancs (...). M'anava bé perquè anava als matins sols a treballar i a les tardes anava al corte. Vaig aprendre corte, labors i tot lo poc que he anat aprenent (MR).

En la valoració de les tasques domèstiques, com en altres aspectes de què tractarem, s'hi sospesen unes contradiccions evidents. Així, la percepció del grau de dificultat i d'esforç que comporten pot desplaçar-se des del sentiment d'orgull envers la feina ben feta i l'existència d'una veritable obsessió per atendre els més mínims detalls de la netedat i l'ordre fins al discurs que tendeix a desestimar i a minimitzar la vàlua de les feines domèstiques, com també el saber que implica conèixer per tal de fer-ne possible la realització:

...i jo, com que era la gran, me la vaig carregar de mig a mig. I a casa, que ja sabia treure les comptes de vi..., oidà!..., sols sàpigues cosir, plegar un paner de roba i fer un plat de menjar..., ja era tot el que hàviem de fer les dones. I com que jo, als tretze anys, ja sabia més que la mare... La padrina deia que ja estava prou ensenyadeta. Mira, sols sàpigues passar un repunt ben dret de la camisa, rentar els plats, fer una bona olla de caldo i matar un conill, ja en tens prou... (RG).

Però, si saber portar una casa era important per a una dona, també ho era guardar unes maneres femenines i unes pautes de comportament adients i en correspondència amb l'arquetip ideal. En aquest sentit, era ben important que les nenes compreguessin clarament, ja de ben petites, quins eren els principis de jerarquia i d'autoritat, què volien dir submissió i obediència i a quines persones era atorgada la capacitat de manar. El model més immediat i edificant, en aquesta línia, es trobava, òbviament, en la mateixa organització de l'estructura familiar en un sistema de jerarquia que elles mateixes després s'encarregarien de reproduir un cop interioritzat:¹

Tant de respecte als pares com vulguis. Érem molt obedients i sempre hem vist el respecte a tot arreu (...). A casa tothom era a les ordres del pare, i quan els meus germans van volguer marxar els hi va dir: «Qui no vulgui estar a les ordres... que marxi» (AR).

Aquesta mena de codi moral que es transferia a l'àmbit domèstic, inculcat per les mares i dirigit especialment a les filles, com s'ha palesat, a voltes prenia com a referent primari el model dominant de les classes

1. En l'etapa del nostre període corresponent al govern del general Franco, aquest model era fermament reforçat pels postulats ideològics del règim, que entenia l'autoritat paterna com un dogma que se sostenia des de la mateixa estructura de l'Estat i que tenia la seva màxima expressió en les ressonàncies paternals que adornaven la figura del Caudillo.

benestants amb la introducció d'ensenyaments adreçats a subministrar una cultura més bona a les noies:

De petites començàvem a rebre classes de bona educació i modals, i de més grans ens ensenyaven a cuinar. També apreníem a cosir, brodar, cantar, tocar el piano i pintar (MV).

Malgrat tot, el model que hom transmetia en ocasions xocava frontalment amb les condicions de vida reals que calia afrontar, i, en aquests casos, com ja hem anat veient reiteradament, l'ideal restava negligit per unes altres pautes de comportament més concordants amb les necessitats bàsiques. Des d'aquest punt de vista, la distribució dels papers sòcio-professionals es presenta com a quelcom inherent a l'acció educativa, amb independència de les realitats sòcio-econòmiques de cada grup particular.

La transmissió i l'aprenentatge del saber femení, d'un saber essencialment domèstic, entre mares i filles han anat evolucionant en el decurs del temps. Lentament, però progressivament, les parets de la llar han anat clivellant-se com a símbol d'un destí únic i inajornable. La millora econòmica, l'increment de les classes mitjanes i la possibilitat cada cop més gran d'accedir a una educació més igualitària per a ambdós sexes són alguns dels factors, entre d'altres, que han fet viable l'inici del canvi.

REINA DE LA CASA, ESCLAVA DE LA LLAR

De jove tot és bonic i rosa; encabat, tot es torna negre (MM).

En el context domèstic és on es tradueix d'una manera més palesa la segregació de rols entre home i dona. Ella n'és la «mestressa», en el sentit més literal del terme, la qual cosa li atorga poder i capacitat de decisió. La segregació de rols implica la divisió de responsabilitats i d'activitats, i, en aquesta línia, l'àmbit domèstic es considerarà com un domini exclusivament femení on l'home no ha d'intervenir. Per aquest motiu els homes adopten una actitud passiva i de no-intervenció respecte als temes domèstics, tot i que els trets particulars de caràcter poden justificar diferències importants en aquest sentit. Malgrat tot, però, el sentiment comú és que la dona s'ocupa de la llar, i l'home, per la seva banda, ha de procurar assegurar els ingressos per a viure, per al manteniment material de la unitat familiar. Si en alguna ocasió s'esdevé un conflicte d'opinions respecte a alguna qüestió domèstica, hi acostumen a prevaler el parer de la dona i la seva decisió final, ja que es considera, com hem dit, que aquesta és una esfera de la seva competència. La mateixa responsabilitat que retenen les dones en aquest àmbit fa que assumeixin la seva tasca com a quelcom necessari, mereixedor de con-

sagrar-hi esforç i dedicació, i això no pas amb l'actitud de qui fa de criada o serventa, sinó amb el convenciment i la decisió de qui se sap un puntal de la família.

Ja de bell antuvi, quan la dona no té sinó el *status* de filla, l'àmbit domèstic apareix com un dels epicentres principals de la seva existència mitjançant l'ajuda a la mare en les tasques de la llar:

En realitat, no en teníem massa, de temps per a jugar. Quan no érem a l'escola, ajudàvem la mare a cosir o endreçàvem la casa o anàvem al tros (MG).

Les nenes havien après de ben joves l'habitud de l'obediència i a subordinar els seus desigs als dels seus pares. Se n'esperava que contribuïrien a l'economia familiar i que ajudarien a casa. Així mateix, calia preparar-se per al matrimoni, i això volia dir fer-se càrrec del saber domèstic i comportar-se com una noia capaç de realitzar l'ideal femení dominant per mitjà d'una actitud de passivitat i subordinació i, alhora, de destresa, d'espavilament i d'efectivitat en les esferes considerades com a pròpies. Amb aquesta disposició no havia de resultar gaire difícil de trobar un marit que, ensems, gaudís de les qualitats pròpies associades al futur espòs. A l'escalf de la llar, les noies es preparaven per al matrimoni i anaven fent-se el parament de la casa (l'aixovar), tot comptant amb l'orientació i l'ajut de la mare per a afrontar aquesta tasca, que requeria força temps i paciència:

Jo em vaig casar als vint anys, però tenia un bé de Déu de roba que feia esgarrifar. Tota feta meva, tota, tota, tota... (RG).

Treballàvem de vuit a tres i més hores a la tarda amb la llum d'espelma... Llavors, a les nits, preparava l'ajuar, per lo car que era tot. Me'n recordo a la nit, després de sopar, anar a fer puntes i puntetes, anar-ho preparant, encara que ma mare m'ajudés al meu ajuar... La noia tenia que tenir tot això, la roba interior, la roba de casa, tot fet a mà... (...) Ma mare, quan jo era joveneta, ja em deia: «Mira, t'he comprat això per quan et casis.» Però com que, de fet, ja de jove em vaig posar en relacions, doncs ella ja tenia més il·lusió. Cèntim que tenia, l'aprofitava per comprar-me coses (DC).

El casament representa l'acompliment dels ideals de joventut. Significa arribar a ser esposa i aconseguir de tenir, així, la responsabilitat i la capacitat de decisió en el nou grup domèstic constituït. I és en aquest context on s'expressa, precisament, una de les contradiccions més paleses en la vida de les dones: ser «reina» de la casa i, al mateix temps, ser-ne esclava; tenir el poder domèstic i, a la vegada, acceptar l'autoritat del marit; constituir el cor de la família i, alhora, assolir-ho des de la subordinació i el despreniment més pròdig. Per això, en bona mesura, un cop transcorreguts els primers anys de matrimoni (els més idealitzats), es fa evident en moltes dones que en la vida de casada no tot són «flors i violes»:

M'agradava més abans, al principi d'estar casada. Ho trobava tot molt bonic i era tan... (RP).

En casar-se, la dona assoleix veritablement la responsabilitat de tenir cura de la casa i de la família, i el seu paper de mestressa de casa ja no serà interromput ni afectat per dies de festa o per jubilacions. Com hem assenyalat, la casa, la llar, es considera una responsabilitat exclusivament femenina per a la qual les noies han estat preparades acuradament i obsessiva i que els homes, en canvi, poden i, fins i tot, han d'arribar a ignorar totalment; de manera que, si una dona queia malalta, per exemple, havia de refiar-se de l'ajut d'unes altres dones de la família i ella, igualment, no deixava de patir pels aspectes més quotidians que poguessin restar per resoldre i que intentava solucionar amb estratègies diverses:

I resulta que tenia l'hepatitis. I llavors, al dijuni de Sant Pere, van baixar el pare i la mare i a la tarda em va agafar..., me va agafar un atac de..., d'això del pàncrees, del fetge. I em vaig posar tan malalta que me'n vaig haver d'anar al llit. I el meu marit va agafar la canalla i van anar a veure els gegants, i allò que es fa el dijuni de Sant Pere (...). La mare es va quedar amb mi a casa. Quan van venir al vespre, a l'aixecà'm..., me vaig volguer aixecar perquè el meu home només venia: «Només que em fessis l'enciam, només que em fessis l'enciam, només, aixeca't.» I em vaig trobar tan malament que plorava! Plorava de... només provar d'aixecà'm i plorava (...). Vaig haver d'estar dos mesos al llit, sense bellugà'm (...), sense fer res ni treure'm lo plat de la taula, ni pentinar els nens, ni obrir la porta..., res, res, res completament. A la Roser i a la Laura les cuidava la mare i el pare. Bueno, el pare no, feia només el número..., i a la Sílvia i a la Maria les tenia la sogra. Això sí que els hi he hagut d'agrair sempre (...). Me'n recordo que va venir a veure'm la tieta Quimeta, i el meu home tenia un descosit als pantalons i jo ni poguer-ho fer, allò, res, i la tieta Quimeta l'hi va cosir (...). Me vaig anar recuperant, vaig fer molt de règim, molt poc treballar, ni fer gran cosa. Fregar, no podia fregar, no podia fregar vidres, només que fer el menjar i fer els llits, la miqueta de la feina més justeta de casa, perquè les nenes..., la Roser sobretot, llavors me va ajudar molt. Feien los llits cada dia quan anaven a col·legi, i los llits els deixaven fets cada dia i ja, doncs, jo lo menos possible..., casi no podia sortir ni a comprar, que tot m'ho portaven del colmado. Si em convenia alguna cosa, m'ho anaven a buscar les nenes quan sortien (PF).

D'altra banda, en el període de què tractem, cal considerar l'augment de les exigències de netedat i el fet que les condicions de pisos i d'habitatges no feien gaire fàcil d'aconseguir l'endreçament i la pulcritud, tant personal com de mobles i d'habitacions: cuines de gas, dutxes i cambres de bany, per no mencionar els electrodomèstics, són d'una implantació generalitzada relativament recent. Els pisos, a la ciutat, eren petits, i no era gaire difícil de veure encara a les darreries dels anys cinquanta com a les cuines es conservaven els antics fogons de llenya, o els

safareigs, que, quan hi hagué diners per a fer reformes, anaren desapareixent de les cases. Als pobles, les cases no oferien unes condicions gaire diferents de les esmentades, tot i que, en general, els avenços en aquesta direcció solien presentar un retard evident respecte a la ciutat. El concepte de neteja, certament, patia un procés de canvi; i això era veritat, també, per a la mateixa higiene personal. Les dones anaven incorporant lentament els nous conceptes d'higiene i de netedat, però els mitjans de què disposaven per a aconseguir-los no eren del tot satisfactoris. Sempre es netejava i sempre es veia brut; sempre calia estar sobre les mateixes coses; la feina feta lluia poc i, a més, costava un esforç important. Per això, quan als anys seixanta la gent comença a «tocar diners», una de les primeres coses que s'aborden és la reforma dels habitatges dotant-los de les comoditats, dels accessoris i dels materials que faciliten i preserven la neteja. Però, abans que això s'esdevingués, calien molta dedicació i hores per a anar fent factibles els requeriments mínims que imposaven la vida quotidiana a la llar i les noves exigències de netedat que s'anaven generant:

Quan me vaig casar jo, no hi havien rentadores. Els anys que van tardar... i tota la creixença dels meus fills, que portaven la bata del col·legi de color blanc, d'aquell cotó tan gruixut, que necessitaves pulmons per rentar-lo!... Els panyals tots eren de roba, de tovallola gruixuda, que per rentar-la la feina era teva! Primer tenies que posar la roba tres hores amb sabó, amb lleixiu, l'aigua bullenta, ben calenta, amb un lleixiu especial per a què estovés la roba, que s'embrutava molt. Tota la roba gruixuda feia molt bulto i necessitaves grans cubells per a posar la roba en sabó. Al cap de tres hores de rentar-la a pala amb aigua i sabó, calia posar-la en lleixiu. Llavors et passaves les tardes planxant, perquè els homes portaven els colls ben emmidonats i això es planxava a casa, i la roba dels nens del col·legi... i els homes es canviaven la camisa diàriament (DC).

Certament, com s'ha dit, la neteja es constituïa en una de les tasques principals de la casa; però, tanmateix, no era pas l'única. Assegurar-se el funcionament normal de la vida de la llar comportava, encara, molt més: més feina, més caps per lligar, més responsabilitats... i estratègies precises:

Cada dia anava a comprar. Mira, anava al mercat amb tres pessetes... Sí, sí, i menjàvem bé, eh? (...). Però no en teníem, de neveres, abans, i anàvem cada dia al mercat. Així com ara dius compro per avui i per demà i fins d'aquí dos o tres dies no aniré al mercat, abans no... Havies de comprar per al dia, o sigui, que cada dia havia d'anar al mercat a comprar... (MA).

Amb aquestes perspectives es comprenen les dificultats amb què havia de topar la dona que, a més, feia un treball fora de casa. Les feines domèstiques s'acumulaven aleshores a les estones de lleure i la dona, en conseqüència, estava sotmesa a una doble jornada laboral:

Després de la mort del pare, vaig entrar a treballar a cal X més hores com a fixa a caixa, però feia de tot. Treballava de les vuit a les dotze i de les dues a les sis, i a les sis cap a l'acadèmia. (...) En aquella època el meu germà anava a Barcelona amb el camió, i jo m'havia d'aixecar a les cinc del matí per preparar-li el dinar, i ell marxava a les sis (LR).

Ens aixecàvem de bon dematí, fins a la nit fent xarxes i remendant-les per a què el pare pogués anar a pescar. (...) No teníem ni temps d'arreglar la casa, ni per fregar els plats. Fèiem la feina de casa per la nit, quan ja no hi podíem veure per remendar (PF).

No obstant això, com si d'una malaltia social es tractés, hom podrà rebre en aquestes situacions l'ajut, igualment, de dones de la família, sense el qual difícilment la dona podia afrontar les interminables jornades laborals que en resultaven:

A vegades, per la nit, m'havia de quedar a rentar amb la tieta Quimeta a dalt al terrat fins a tal quina hora de la nit. A rentar roba a mà. L'endemà m'havia d'aixecar a les vuit per anar a treballar (...), si podia fer algun llit el feia. El dinar..., mig mal fet quan venia de treballar... I la mama era morta ja, feia un any que era morta. (...) De vegades, tot i estant amb ell [el promès], havia d'anar fent feina. I ell, és clar, s'amoïnava perquè veia que anava molt estragada (MCI).

Una de les qüestions essencials que, dins de l'àmbit domèstic, havien d'afrontar les dones de classes populars era l'administració dels ingressos que aportaven els marits, especialment reduïts si tenien ocupacions poc qualificades. D'altra banda, l'home no sempre lliurava a l'esposa tot el salari. Com s'ho havia de fer, aleshores, per a alimentar, vestir i subministrar el necessari per a tots els de casa? Dues eren, bàsicament, les estratègies adoptades per les dones: dur una administració acurada dels magres efectius monetaris i fer alguna feina remunerada.

La bona administració dels ingressos, al seu torn, era una base essencial per a allargar el pressupost i fer que els diners arribessin a totes les necessitats plantejades. Estar-se de moltes coses, de tot allò accessori i no indispensable, era fonamental per a aconseguir-ho i per a fer possible, fins i tot, un petit estalvi. Però, si bé en l'actitud respecte a l'estalvi hi havien de participar home i dona perquè fos possible, no hi ha cap mena de dubte que la dona hi podia contribuir i, de fet, hi contribuïa molt més, tot posant a prova, en aquest cas, el seu saber domèstic: si ella feia la roba, no calia pagar una modista; i, si sabia sargir bé, podia allargar la vida d'uns mitjons, d'uns calçotets o d'una camisa. Estrènyer una faldilla o refer un vestit permetia, a més, aprofitar peces de roba que, d'una altra manera, quedaven inservibles. Pensem també en l'art culinari i en com l'escassetat de vianda es compensava amb la preparació de plats rics en fècules, greixos i hidrats de carboni (estofats, escudelles, llegums, menuts, ofegats...) que caracteritzen una cuina laboriosa, variada en components i saborosa. I tot això encara és més cert pel

que fa a les dones de pagès, que evitaven comprar la major part d'aliments gràcies a la producció pròpia de verdura, de fruita i d'ous, però gràcies, també, a la confecció dels adobs i de les conserves amb què s'omplia el rebost i que, ben administrats, es feien allargar durant molts mesos.

Vista la seva experiència personal en perspectiva, en un moment en què, contràriament a allò que succeïa a la seva època de referència, el treball extradomèstic de la dona rep una valoració social més gran i la consideració d'ideal a assolir, les nostres protagonistes es dolien, sovint, d'haver-ne estat privades:

Jo sempre m'he dedicat a la feina de casa, la família... Però ho trobo molt tonto, això de quedar-me a casa, perquè ojalà tingués una ocupació que més o menys m'agradés (DC),

per bé que, en la majoria de casos, hom intenti justificar-ne el fet:

Clar que m'hagués agradat treballar, m'hagués agradat molt, però degut a les circumstàncies de casa meva no em vaig poder preparar tant per treballar fora de casa; per lo tant... Tampoc m'ha traumatitzat, això. Estic tranquil·la i, bé, també m'agrada estar a casa. Vull dir que no estic amargada per estar a casa fent la feina (RP).

Com podem observar per les mateixes expressions que les dones fan servir, treballar s'identifica amb la feina remunerada i que habitualment s'ha de fer fora de casa. Hi ha, al mateix temps, la percepció que una dona que s'està a casa no fa res, no «treballa», tot i que elles mateixes, encara que hi participin, es mostren disconformes amb aquesta idea. És una mostra més de la invisibilitat del treball domèstic i dels continguts ideològics que s'atorguen a les diferents maneres del treball socialment necessari:

Les dones, després de casades, no treballaven perquè abans era així. Quan una dona es casava, ja se sabia quina era la seva missió. No es treballava, es diu, però se treballa més, lo que no està valorat, perquè treballes i sembla que no fas res a vegades. Quan m'enfado a casa, dic: «Què penseu, que m'esgarrapo la panxa?» Ara moltes dones treballen després de casades. Ara, jo trobo que, si tens canalla, està bé que puguis durant uns anys estar amb ella. (...) Abans ja sabies que la finalitat que tenies al casar-te era la de cuidar dels teus fills (MM).

Arribem aquí, també, a constatar una contradicció evident entre els ideals que aporten les imatges culturals i la realitat que s'imposa en la vida pràctica. Moltes de les dones que hem entrevistat aconsegueixen, en algun moment de la seva vida, l'ideal de convertir-se en mestresses de casa: d'una banda, estan orgulloses del seu *status*, que és símbol de benestar econòmic i que els ha de permetre acomplir la seva missió so-

cial; d'altra banda, però, no tenen capacitat de decisió, ni en el seu treball ni en les relacions conjugals, i esdevenen unes persones essencialment dependents. Mentre l'ideal romàntic del matrimoni i de la dedicació als fills es manté encara viu, les dones es troben emocionalment satisfetes, però això no exclou pas les frustracions que poden presentar-se com a resultat del sentiment de dependència i de manca d'objectius propis:

Jo sempre he lamentat no tindre uns estudis, algo per a poder dependre de mi mateixa. Jo sempre he tingut que dependre del meu home. Això no és molt agradable per a una dona. No es tracta solsament de criar els fills, cuidar l'abuelo i la casa. No tinc res del món, no em puc pagar la vellesa. Si no se sap res, no pots trobar treball en cap puesto. Abans ens van criar a les dones per estar a casa. Jo vaig dir que, si tenia un fill o filla, a poc que pogués el faria estudiar (YM).

L'esment especial que la memòria atorga a la vida laboral és constatable. I, precisament quan la dona és impellida (hom ho percep sempre com una obligació, no pas com una elecció lliure) a incorporar-se al món laboral, la memòria en privilegia el record. Les tasques domèstiques, que, com hem vist, no desapareixeran mai, se situen en un pla secundari; hom les silencia i es complau en el record de les vivències aportades per la feina de fora de casa. Implícitament, procedint així, les dones no fan sinó confirmar la interiorització del caràcter «natural», inqüestionable, de les tasques domèstiques per a elles, alhora que sembla poder endevinar-s'hi un regust de frustració palesada en la necessitat acuitant de cercar motius de record alternatius al previsible trajecte vital normatiu dissenyat per a les dones. Tanmateix, com ja apuntàvem, per la mateixa raó que el treball femení extradomèstic no deixa de ser una violació del model ideal dominant, serà percebut tothora com a quelcom conjuntural, com un parèntesi, a més, obligat per la necessitat familiar. Així les coses, el referent últim, la situació ideal, restarà sempre format per la realització a l'interior de la llar, tot i que la situació d'excepcionalitat que representa l'exercici d'un treball remunerat fora de casa pugui convertir-se, sovint, en un emplaçament força perenne.

Mentre que l'home havia d'assumir, com a inherent a la seva condició, l'aportació d'ingressos per al manteniment i per a la supervivència de la família, la dona esdevenia la responsable d'aconseguir reeixir en la difícil harmonització de les despeses. L'ideal de dona que s'havia anat estenent entre les classes populars s'acostava al de la mestressa de casa que feia bé les seves feines, que era bona administradora, és a dir, que aconseguia arribar a fi de mes amb tot de petits, però precisos, components, i que era, també, una bona mare. Quan aquesta imatge s'idealitzava, s'hi afegien, així mateix, uns altres atributs que l'associaven a la pau i al benestar de la llar, de la qual era salvaguarda. Per això, precisament, n'era la «reina», perquè tenia o havia de tenir el poder i la virtut de preservar la casa com un refugi on tots els membres de la família

havien de trobar estimació, protecció i felicitat. És una imatge ideal, ben certament, però que ha estat interioritzada per les mateixes dones. Ella es representa com el caliu d'un foc permanent que cal mantenir amb la seva presència a la llar:

Hem format una família, hem estat a casa, perquè la dona, si s'ha d'estar a casa, també se sap defensar molt. Almenys hi ha caliu quan arriben los fills a casa... (MLL).

...van ser uns anys que vivíem bé, hi havia harmonia, tots érem feliços (...). Hi ha hagut un ambient normal a casa, no ha estat un ambient on sempre hi hagi baralles i crits; al contrari, és molt harmoniós, vaja, crec jo... Hem sigut un matrimoni que, malgrat les diferències, sempre s'ha respectat. Jo, per la meua part, sempre he procurat crear un ambient similar al que jo vaig tenir, i crec que ho he aconseguit, malgrat que les persones no són totes iguals (...) però, tot i amb això, hem pogut crear un calor d'hogar (EP).

I, si la dona és «reina» de casa, metafòricament, també n'és esclava perquè allò mateix que l'enlaira idealment la lliga en la pràctica a tot un conjunt d'obligacions que fan de la seva vida una dedicació constant als altres. Moments de goig per les satisfaccions que la dona obté per mitjà de les realitzacions del seu marit o dels seus fills; però també molts moments de sacrifici... i, en tot cas, haver de posposar sempre qualsevol aspiració individual per a lliurar-se generosament a edificar la vida d'altri:

Amb tot això, és clar, a mi m'hauria agradat, pel meu caràcter inquiet i de fer, treballar, potser al despatx que tenim, i ajudar. Però, és clar, em vaig trobar amb una família numerosa i vaig haver de cuidar les criatures. Quan les criatures ja no eren tan petites i podien començar a valdre's elles soles, m'he trobat havent de cuidar els meus pares (...) i m'ha dificultat molt poder fer coses a fora de casa, i coses que m'haurien agradat més que no ser sempre, de matí, tarda i nit, portant la casa, que ja he tingut feina, mestressa de casa (MCP).

El paper de mestressa de casa és la construcció cultural cabdal del model dominant vigent en el període que analitzem. Ara, fent-ne una valoració en perspectiva, amb la distància del temps i dels canvis que s'han donat en aquest àmbit, les dones mantenen una actitud doble i contraposada que va des del sentiment de frustració per la privació de què han estat objecte fins a la justificació, més o menys sincera, de la validesa del paper que han desenvolupat. Alhora que es percep com a vàlid el seu paper en la societat, la seva gran contradicció és pensar que no han fet res de «productiu» en la seva vida excepte educar els fills i tenir cura de la casa. Però arriba un moment que els fills se'n van, i el treball que es fa a casa continua essent, com sempre, invisible.

DEL GOIG AL SACRIFICI: L'EXALTACIÓ DE LA MATERNITAT

«El beso a la cara, el beso en el front,
petons d'una mare... lo més gran del món.»

(Cançó popular)

La dona, dins del model dominant de què ens ocupem, no obté la plenitud com a tal, la seva màxima consideració, sinó convertint-se en mare. En aquest mateix sentit, els fills representen la culminació del matrimoni i, per tant, la seva raó primera. De fet, a Catalunya es considera que una família no és constituïda mentre un matrimoni no ha tingut fills. La procreació, doncs, és inherent al matrimoni. En conseqüència, un nou concepte, exclusivament femení, el de la maternitat, passarà a constituir-se en l'epicentre vital de la dona casada. I ho farà amb tanta força que, sovint, esdevindrà el símbol darrer i definitiu de la plenitud adulta:

... sí que va suposar una cosa meravellosa; el fet de tenir un fill és una cosa que només les dones poden explicar, es tracta d'algo molt maco (EP).
I al cap de tres anys i mig va néixer... Aleshores, a partir de llavors va ésser quan vaig veure que ja no era una noia joveneta casada, malgrat que tenia pocs anys, sinó que tenia un seguit de responsabilitats envers els fills i el meu espòs (AG).

Les dones que vivien a començaments del nostre segle estaven molt més implicades a portar fills al món i criar-los que no pas les seves filles o nétes. En aquest sentit, el descens constant de la natalitat al llarg del nostre segle és un fet constatable, iniciat, d'antuvi, en els nuclis urbans i que només s'altera, per incrementar-se lleugerament, en els anys posteriors a la guerra civil.² Resulta difícil conèixer el caràcter d'aquesta limitació de la natalitat, ja que parlar d'aquesta temàtica amb dones grans presenta tot de reticències i d'inhibicions que afecten, sobretot, les qüestions relatives a la sexualitat. Costa parlar de les pròpies experiències sobre la qüestió, dels mètodes emprats per a controlar els naixements. Són detalls que no es volen comunicar perquè es consideren molt íntims, però, sobretot, perquè hom pensa que no és decent o respectable. No cal recordar que, fins fa pocs anys, i especialment també

2. En el primer quinquenni del segle XX (1901-1905), la taxa de natalitat a Catalunya era de 27,61 naixements per cada 1.000 habitants, molt similar a la dels països industrialitzats d'Europa i clarament inferior a la d'Espanya, que era de 35,31. El descens de la natalitat s'hi accentuà cap als anys vint i en el quinquenni de 1931-1935 passà a ser de 17,74. Durant la guerra civil, la natalitat es va mantenir en uns nivells molt baixos; després s'inicià una recuperació lenta, de manera que al final dels anys cinquanta passà a ser de 17,99. Els anys següents, l'augment fou constant i es mantingué fins a 1971-1975, que la taxa arribà a 19,89. A partir d'aquest moment s'inicia un descens decidit fins als nostres dies (dades extretes de T. VIDAL i I. PUJADAS, *La població*, Ed. Sirocco, Barcelona, 1983).

durant el franquisme (que ho reforçà amb vivesa), el sexe era un tema tabú. Algunes noies, a tall d'exemple, s'assabentaven de què era la menstruació en el moment en què s'hi trobaven per primer cop, mentre que els «misteris» del matrimoni s'aprenien per mitjà de la informació que circulava en els cercles reduïts d'amistat i de companyonia:

No estàvem gens informats. Me'n vaig anar a casar com aquell que va a fer la comunió. Vaig anar a l'església, em van casar i no sabia de què anava. Sort que, mira, amb les amigues, te deien alguna cosa les que s'havien casat (...) i uns s'ho feien córrer als altres: «Doncs mira, tingues cuidado d'això, d'allò...» Però el que és el pare i la mare no em van dir mai, mai res. Perquè mai de dir: «Mira, pren aquesta roba i pot passar això o pot passar allò.» Ja sabíem algo, de fet. De fet, ara no me'n recordava, el mossèn feia uns cursets. No et deixava casar-te si no havies fet els cursets. (...) Vam fer uns cursets pre-matrimonials, que havies de portar el certificat de com hi havies assistit, que estaven organitzats pel rector, i venien metges, quatre o cinc dies, ginecòlegs i metges amb la pissarra i tot. Llavorens t'aconsellaven un llibre i van fer comprar un llibre (RP).

Amb aquestes perspectives, òbviament, el grau d'informació i de coneixement, tot i poder ser variable en els diferents casos particulars, no podia assolir un nivell gaire satisfactori. Això, d'altra banda, s'avenia força amb el model ideal de referència, basat en els principis de la moral catòlica, que, obligant a acceptar els «fills que Déu enviava» i definint el matrimoni com a institució fonamentalment procreadora, fomentava bona part d'aquesta ignorància.³ Sota el franquisme, encara, la política natalista que es dugué a terme acabà de consolidar l'ideal procreador:

Cobràvem punts (...), cada crio tenia un punt (...). Quan en teníem tres, em pensava que ja no en tindríem més. Però el meu home sempre em deia: «Al banc sempre em diuen per què no anem a buscar-ne un altre, que tindrem família numerosa. Als estudis tindrem rebaixa, i a allò tindrem rebaixa...» Jo li deia: «Miquel, no m'amoïnis, ja en tenim prou amb tres.» Doncs ell no va parar fins que vam anar a buscar el quart (...). El vam tenir perquè el vam anar a buscar. Ara, el Pere va venir de rebot. Com el Salvador, que també va venir de rebot. És així, la vida! (MCI).

3. El papa Pius XI, a l'encíclica *Casti connubii*, un dels documents eclesiàstics més importants dictats per la jerarquia catòlica contemporània referits al matrimoni, ho manifesta clarament: «*La prole, por tanto, ocupa el primer lugar entre los bienes del matrimonio. Y por cierto que el mismo Creador del linaje humano, que quiso benigneamente usar de los hombres como de cooperadores en la propagación de la vida, lo enseñó así cuando, al instituir el matrimonio en el paraíso, dijo a nuestros primeros padres, y por ellos a todos los futuros cónyuges: "Creced y multiplicaos y llenad la tierra." Lo cual también bellamente deduce San Agustín de las palabras del apóstol San Pablo a Timoteo; cuando dice: "Que se celebre el matrimonio con el fin de engendrar", lo testifica así el apóstol: "Quiero —dice— que las que son jóvenes se casen." Y como si se le preguntara: "¿Con qué fin?", añade en seguida: "Para que crien hijos, para que sean madres de familia"*» (citat per Isidro GOMÀ Y TOMÁS, *La familia según el derecho natural y cristiano*, Casa Editorial Rafael Casulleras, Barcelona, 1946 (5a.), p. 469).

Tanmateix, i malgrat el discurs dominant, allò que és cert, com ja hem dit, és que, en general, s'exercia un control conscient de la natalitat, amb mètodes més o menys sistemàtics, amb resultats més o menys satisfactoris, amb consideracions d'un tipus o d'un altre:

El meu home sempre va dir que ell faria els possibles per a no tindre tants fills com hi va haver a casa seva, que més valia pocs i bé que no pas molts i malament: que l'un amb espadenya i l'altre a peu descalç, i l'altre amb un camall i l'altre estripat. Doncs sí, sempre va dir això, que ell faria els possibles perquè no en vinguessin tants. Doncs mira, vam fer el que vam poguer per a què no en vinguessin tants (MS).

I és que, a banda consideracions d'ordre material i religiós o àdhuc en relació a aquestes, sembla haver-hi una connexió força estreta entre l'augment d'una major consideració pels fills, l'existència d'una consciència més gran de les responsabilitats contretes pels pares envers ells i la disminució de les taxes de natalitat. I és que, cada vegada més, els pares s'exigeixen un grau de compromís més gran en la cura i l'educació dels fills, cosa que faria canviar la tendència marcada per la quantitat per una de nova caracteritzada per la qualitat en la seva atenció. Sigui com sigui, la funció de dur fills al món és valorada d'una manera màxima i, com ja s'ha palesat abans, constitueix el cim en la realització de la dona. D'aquí que, en els relats, la memòria privilegiï el record dels parts, els detalls del naixement, les dates i les circumstàncies precises:

El 5 d'octubre de 1964, a dos quarts de dotze de la nit, va néixer el meu primer fill. Quan va néixer, la comadrona va dir que era una nena i que seria castanya (RF).

El naixement de la Maria Dolors va ser tot un aconeteixement. L'esperàvem per allà el 5 de febrer i es va adelantar al 31 de gener, i ai!, ai! Corrent-hi tots. Allavòrens vam córrer a anar a trucar a la comadrona, perquè havia de néixer a casa. La mare ja tenia una olla nova per estrenar i una espelma a punt. El meu home ja va anar a veure la comadrona ràpid i la mare, que era tan patidora, ja havia avisat el metge del poble (RG).

El naixement dels fills, àmpliament recordat i documentat per les dones, ve a representar, sovint, l'episodi central de les seves vides. D'una banda, com s'ha assenyalat, és la pròpia justificació d'una existència construïda al voltant del matrimoni i de la descendència. Una dona sense fills, des d'aquesta òptica, és percebuda com un ésser incomplet que no ha assolit la veritable fita de la seva existència. D'aquí que la maternitat estigui envoltada d'una aurèola quasi sagrada, palesada en la consideració tàcita que, en última instància, és Déu el darrer responsable de la fecunditat de la dona i de la salut dels nounats. Els fills, segons la moral catòlica, àmpliament popularitzada en aquest punt, no serien sinó una benedicció del cel, i la mare, un simple instrument de servei d'un Déu que es revela com a veritable pare. El matrimoni, doncs, serà

beneït quan sigui prolífic; d'aquí la consideració exemplar de la família nombrosa. D'altra banda, el naixement dels fills pot implicar, com a culminació d'un procés que és, un canvi en la consideració, tant personal com social, de la mateixa dona, que ara podrà ser contemplada i contemplar-se més madura, més responsable, més plena:

...després del fill vaig agafar una responsabilitat molt gran. Em vaig fer com a molt adulta. Vaig agafar la responsabilitat de que havia tingut un fill i que, a partir d'aquí, ja era una persona que tenia que pensar tot el que tenia que fer i com tenia que desenvolupar tot lo que tenia que fer d'aquí endavant. Abans no m'ho havia plantejat mai. Vaig dir: «M'haig de fer responsable de lo que és casa meva.» Tenir un fill és molt seriós (MCR).

Tanmateix, i per damunt de qualsevol altra consideració, la maternitat comporta, ineludiblement, un augment del treball domèstic. Bona part de les feines de casa es dupliquen i, a més, sobretot durant els primers mesos, els fills absorbeixen la totalitat de la jornada:

...em preocupava molt que no el pogués portar bé i, no sé, la feina que se'm presentava. Però, bueno, suposo que portada per la tribulació m'anava passant la vida sense donar-me'n compte. Encabat ja va vindre l'altre, el segon fill, i al cap d'un any i mig un altre fill... I aquests anys van ser uns anys molt bonics però de molta tribulació i, és clar, quasibé em van passar tan de pressa... (RP).

Però els fills es fan grans i, amb la creixença, s'inicia un procés de deslligament progressiu de la llar familiar que culminarà en el seu matrimoni i la formació, en conseqüència, d'un nou grup domèstic separat del grup d'orientació en què s'havien integrat fins aleshores. La reproducció cíclica de les trajectòries vitals en aquest punt és percebuda, sovint, com la fi d'una etapa en què a la satisfacció de la feina ben feta ha d'unir-s'hi, també i a contracor, el sabor amarg de la constatació d'una certa inutilitat social:

Quan són petits, són més teus. Quan se casen, ja els perds (MCI).
El veure'ls tan grans no em dóna cap satisfacció, per una banda, ja que això vol dir que jo em faig vella, però, per una altra banda, dóna molta satisfacció (AV).

Malgrat tot, els lligams amb els fills difícilment es trenquen. Es tracta, més aviat, d'inaugurar un nou tipus de relació que, a la llarga, pot desembocar en una segona maternitat en la figura dels néts. Aquesta continuïtat en els tractes entre mares i filles troba un dels seus vehicles principals en les diferents formes d'ajut que possibiliten i determinen intercanvis freqüents, amb independència del fet que hom resideixi a la mateixa casa o no. Les formes d'ajut apuntades podran assolir, segons els casos, un registre doble: el de la mare com a objecte o subjecte de

l'ajuda. En el primer cas, els fills esdevenen una mena d'assegurança, en la vellesa, contra la solitud i la desemparança:

Ens havíem de posar a viure sols, però, un parell de mesos abans de casarnos, a la meva sogra li va agafar un atac d'apoplèxia i es va quedar mig paralitzada. Llavors vam tenir que anar a viure amb els sogres, per cuidar-la. Això va ser un canvi molt fort respecte als plans i les il·lusions que ens havíem fet. (...) A la meva sogra se li va fer molt mal caràcter, em donava molts disgustos (...). Jo anava tot el dia de pressa: anar a comprar, fer el menjar, netejar, planxar, rentar... (RV).

I és que la vellesa és, al mateix temps, un estat fisiològic i un estat social en què la diferenciació sòcio-sexual continua operant. Així, mentre que l'home aprofita fins a les darreres oportunitats les ocasions de sortir, la dona tendirà a una sedentarització més gran, afavorida, en part, per la no-interruptió de les tasques domèstiques bàsiques, més o menys dures. La sociabilitat de la dona en la vellesa, doncs, assolirà registres força reduïts que, en la majoria de casos, l'abocaran a una forta solitud com a conseqüència del procés de reclusió a casa seva que l'haurà anat distanciant de les amistats. En aquest context, la relació amb el veïnatge augmenta i, alhora, la interacció amb els fills, si no és forçada per la malaltia pròpia, com acabem de veure, pot implicar l'única possibilitat per a mantenir viva la pugna amb l'aïllament i la desesperança. Ella pren aleshores un paper actiu que la fa exercir de mare per als fills dels seus fills, tot dotant d'un caràcter de perennitat la funció de mare:

La canalla es van casar. Després els va venir la canalla, a ells, i, a l'anar a treballar, jo els hi guardava i m'havia de quedar amb tots, com encara faig ara! Rentar, planxar..., perquè ells vénen cansats. I ara és quan m'ho passo més bé (MR).

No obstant això, aquestes relacions d'ajut i d'intercanvi acostumen a ser absolutament asimètriques: mentre que de les mares se n'espera una disponibilitat permanent, l'ajut de les filles sempre pot ser marcat per la restricció i la conjunturalitat. I és que la mare, dins d'aquesta lògica, té poques obligacions i no hi ha ningú de qui s'hagi d'ocupar, mentre que la filla té com a responsabilitat principal atendre l'espòs i els fills. I la reproducció del propi model familiar és allò que explica, igualment, per què les filles solteres no poden sostreure's a l'obligació d'atendre els pares ancians. La maternitat, per tant, no es concreta en el fet puntual de la gestació i l'acte de parir, sinó que s'amplia il·limitadament a la consideració de l'existència d'un lligam simbòlic especial que uneix la mare als seus fills durant tota la seva vida. I, quan els néts faran revivre una altra vegada aquell esperit maternal que se li suposa i que, tal volta, potser ja havia començat a esmoreir-se, la mare, convertida en àvia, no podrà sinó continuar fent de mare: tenir cura dels néts, ajudar en tasques de costura, fer mitja, arreglar roba...; i això, encara, com una bene-

dicció. Socialitzada per a ser mare, dirigida tota la seva existència envers els altres: la família, els pares, l'espòs, els fills, els néts, només pot trobar la seva màxima certitud d'utilitat en alguna mena d'ajut o de sacrifici pels altres. Mentre que l'home, sobtadament, passa de l'activitat laboral a la inactivitat absoluta mitjançant la jubilació, la dona, que haurà tingut des de sempre, ja sigui realment o idealment, el seu univers central en la llar i la família, aconseguirà tenir ocupacions tothora i continuarà desenvolupant el seu paper. Majoritàriament, doncs, sempre tindrà motius per a l'activitat, per a l'alegria:

...cada tarda ens les deix. Són l'alegria de la meua vida, elles fan que m'oblidi de tot. Mentres la meua filla va a buscar la gran a col·legi, jo em quedo amb la petita, que em coneix i m'estima molt. De vegades, la meua néta, per a fer-me enrabiard, em diu que ja no les portarà més, perquè donen molta guerra. I jo em poso com boja i li dic a veure què farien dues dones a casa, si tots són grans i el treball s'enllesteix de seguida (CE).

...quan vénen los néts, que estudien fora tota la setmana, pos los vaig a vere en divendres, o en dissabte..., i poca cosa més. Ara ja sóc vella, i la meua edat vol tranquil·litat. Jo, en veure créixer els néts, i que me conten lo que fan, ja estic contenta. No demano res. Què he de demanar? (LS).

LA SOLTERIA I LA VIDUÏTAT: EXPERIÈNCIES I PERCEPCIÓ SOCIAL

Hem examinat fins ara el cicle de vida normatiu vinculat al temps biològic pel qual se suposa que passen totes les dones. El casament i la maternitat se'n consideren els fets més importants, mentre que la infantesa i la joventut, per una banda, i la vellesa, per una altra, en serien els antecedents i els epílegs respectivament. Aquest cicle de vida condiciona la socialització dels infants i és fomentat i vehiculat per tot l'aparell institucional de la societat, amb una incidència decisiva sobre el futur de les persones.

Del cicle de vida normatiu ens n'ocupem, de fet, al llarg de tot aquest llibre. No hem volgut oblidar, però, dues «excepcions» força presents en la societat dels anys que analitzem: les dones solteres i les vídues. Si, com vèiem als apartats anteriors, les dones han de dedicar-se al marit i als fills, què succeeix quan no ho poden fer, ja que no han arribat a casar-se o bé han perdut el marit? Serà el que tot seguit analitzarem. Hi podríem afegir, certament, unes situacions diverses: les separacions, per exemple, que funcionalment s'assimilen a la viduïtat; les dones que prenen un *status* religiós... Hi ha també casos estigmatitzats pels valors negatius que la societat els atorga (mares solteres, amistançades), que són més rebutjats com més s'aparten de les expectatives de conducta previstes per a una dona. Però aquí ens limitarem a les situacions més comunes tot tractant de les experiències i les percepcions de la solteria i la viduïtat.

Quedar per vestir sants

Segons l'opinió popular, la dona que es quedava soltera era perquè no tenia cap més remei. Podem trobar, això sí, el raonament pel qual s'explicava que una dona no es casés, que habitualment s'atribuïa al fet de ser poc atractiva o tenir defectes físics o morals:

Va néixer amb un gep a l'esquena, fet que la va condicionar. Tota la vida els pares van tenir excessiva cura d'ella. Es reparteix el temps despatxant a la botiga de vetes i fils propietat d'ella i ocupant-se de la catequesi del poble (RLl).

Tanmateix, és evident que la solteria es deu a tot un seguit de circumstàncies que, malgrat unes comptades excepcions, no tenen gairebé res a veure amb l'aspecte físic de la persona. Hem establert la tipologia següent en relació a percepcions i motius diferents: així, analitzarem les que hem anomenat «vídues abans de casar-se», «solteres per obligació» i «solteres per convicció».

Hem de tenir en compte que, en el curs dels anys de què tractem, va haver-hi una forta davallada demogràfica a conseqüència de la guerra civil. Aquesta davallada afectà especialment els homes, que foren els qui moriren al front, però repercutí directament en les dones, ja que van restar amb menys camp matrimonial per a escollir. És a dir, a l'Espanya de postguerra l'oferta de dones augmentà i la demanda minvà, dit en termes econòmics. Així, doncs, hem trobat una gran quantitat de casos de dones que no es casaren perquè el seu xicot morí a la guerra i que, si s'arribaren a casar, ho feren perquè no hi havia cap més remei. Són les que hem anomenat «vídues abans de casar-se». Vegem-ne algun exemple:

Li van matar lo nòvio en la guerra, i després..., mira, ja se va fer malalta...; no és que no tingués pretendents, d'hasta després de tallar-li lo pit n'hi van sortir... Ella no dia res de lo pit tallat (LB).

La que va ser nòvia de mon germà Manel, que ja tenien lo terreno comprat per fer-se la casa, va passar un gran disgust, no cal dir-ho, quan es va morir el Manel. I, allavòrens, no va fer res de moment. Al cap d'una temporada, un any o dos o tres, va vindre ella a casa la mama a fer-li sapiguer que es casava; i la mama li va dir que ho trobava molt bé. Ella, per justificar-l'hi, li va dir: «Miri, jo, si hagués tingut més germans, potser no m'hauria casat; però estic sola en el món, no tinc a ningú, ha mort el papa i la mama, ha mort el Manel..., estic completament sola. He trobat un noi que em sembla bon noi [era sabater]...» (MCI).

En arribar a adulta, la dona havia de triar entre posar-se a treballar per guanyar un jornal o bé casar-se, que era el que potenciaven les institucions de l'època. Ella havia estat mentalitzada des de ben petita que necessitava la protecció d'un home. I, per a les dones solteres, aquesta

protecció del marit ha estat substituïda per la del pare o la d'algun germà, figures que, d'altra banda, es projecten en els homes estimats:

Però el Miquel continua sent aquell home que m'hagués agradat trobar per casar-me, perquè tenia tot el que m'agradava. No físicament, ja que tenia el nas molt gros. Era ell: aquella responsabilitat, aquell saber afrontar la vida..., m'encantava (DF).

En el segon grup que hem establert ens hem referit a les «solteres per obligació». En la majoria de casos es tracta de dones que no han pogut sortir del nucli familiar, bé perquè aquest nucli ha estat afectat per alguna desgràcia (especialment la mort de la mare) o bé perquè es tracta de dones superprotegides dintre de la unitat domèstica i no han estat capaces de crear-ne una de nova. De dones que han sacrificat la seva vida personal per la família n'hi ha moltes. La majoria són de classe mitjana-baixa, en un context en què la desaparició d'algun membre ha fet que substituïssin el qui no hi és temporalment o el qui ha mort:

Ma tia no se va poder casar per obligacions familiars. De ben joveneta, i al ser la germana gran, va haver de cuidar dels seus pares malalts. Després se va haver d'ocupar de mi, quan ma mare se'n va anar a treballar a Barcelona, i, per tant, no va tenir temps ni ganes de pensar en festejos» (JS).

Es dona també el cas de dones que no s'han casat perquè van haver de fer de «segona mare» dels seus germans, encara que de vegades la mare era viva però ja estava prou enfeïnada portant al món més criatures:

Jo sóc la segona de set germans. De fet, quan la mare sortia d'un part, ja tornava a estar embarassada. I, al ser jo la noia més gran, de ben petita la vaig haver d'ajudar. Quan podia treballar, treballava fora de casa, però, quan tornava, m'havia d'ocupar de tots els germans, que eren molt petits. La mare, pobra, no podia amb tots (EF).

Un tercer bloc de solteres és aquell que hem agrupat sota la denominació de «solteres per convicció». En aquest punt, però, cal que fem una distinció en el temps: si bé, avui dia, hom no s'estranya pel fet que una dona visqui sola, i no pas per això és titllada de conca, durant les generacions que estudiem no era concebible que algú fos solter tota la seva vida voluntàriament.⁴ Així, tan sols les dones que no comptaven ca-

4. L'estereotip de dona soltera era present en els mitjans de comunicació. Vegem, si més no, el text d'una revista femenina de l'any 1952: «A los diecisiete años, Luisa se cree fea y sin gracia. A los dieciocho devora novelas y se consuela imaginándose guapísima. (...) A los veintidós, en la oficina no es simpática y oye encantada cualquier crítica acerca de los hombres y las que los atrapan. A los veintiséis, entra Alicia, más fea que ella, pero tan alegre y bondadosa que tiene éxito. Tiene "simpatía". (...) A los treinta y cinco, frecuenta la iglesia pero no es capaz de llevar una vida piadosa. A los cuarenta, le encanta reunirse con otras para despellejar al prójimo. A los cincuenta, su lema es "piensa mal y acertarás"» (MARTÍN GAITE : 1987, p. 43)

sar-se havien de tenir una professió i, si veien possibilitats de fer-ho, no ho havien de deixar escapar.⁵ Tanmateix, moltes vegades els desigs no es converteixen en realitat i hi ha hagut dones que, malgrat voler-se independitzar de la família, no ho pogueren fer per motius diferents. La trajectòria següent és, en aquest sentit, ben il·lustrativa:

Quan la guerra, va morir la mama. El pare, que es va ferir, el cuidava la meva cunyada, la dona de l'hereu, saps?... Dues dones a una casa no fan falta. I jo, que sempre havia tingut molt clar no casar-me, necessitava treballar per tal de cobrar una pensió per quan em jubilés. Me'n vaig anar a treballar a Manresa, a can Jorba. I em vaig posar a viure amb una germana, que estava casada i tenia dos fills. Encara que li pagava una despesa, em sortia més a compte que pagar una pensió. Quan va morir la meva germana, els nebots ja estaven casats. Vam seguir vivint al mateix pis el meu cunyat i jo (això sí, vam posar una majordona tot el dia, no es pensessin pas que ens enteníem). A l'any de morir la meva germana, va morir ell, també. Jo, llavors, ja estava jubilada, i vaig ingressar en una residència de les hermanites. Allí m'hi trobava bé; amb els diners que cobrava de jubilació podia pagar-les i encara em sobraven alguns calerets pels meus estalvis. Al poc temps d'estar amb les monges, va venir la meva neboda a buscar-me: «Tieta, com pot estar aquí sola, si tota la vida ha estat amb nosaltres?», em va dir. I jo, au!, cap a Barcelona... I saps per què em volia a casa seva? Perquè li criés els seus fills, i ella poder treballar. És a dir, no em vaig voler casar per no haver de cuidar fills i he hagut de cuidar els dels altres: primer els de la meva germana i després els de la meva neboda (FLI).

També podem trobar, però, excepcions que confirmen la regla: dones que han pogut viure de renda i a les quals no ha calgut casar-se:

Les dues [unes tietes solteres] eren filles d'un metge militar que va morir a Cuba. Els va quedar una bona pensió, que els permeté viure perfectament. Sempre es va dir que no van trobar mai cap pretendent que estés a la seva alçada, i per això no es van casar. (...) Si haguessin estat pobres, no haurien pogut triar (AG).

I és que en la creença de moltes dones es troba la consideració que ens aporta aquesta altra informant:

L'home necessita una dona que porti la casa, la dona necessita un jornal (JS).

5. La convicció de quedar-se soltera és relativa si continuem guiant-nos pels mitjans de comunicació. Aquest paràgraf correspon a un llibret de l'anomenada «literatura edificant de postguerra»: «*Si son de veras mujeres, consideran el magisterio, la administración, la farmacia o el probador como marcos lucrativos; quizás sugestivos; pero como marcos. La médula está ausente. Y lo dejarían todo felices, cuando un otoño les dirigiera una carta pidiendo ternura y ofreciendo protección*» (BEGUIRISTÁIN, *Solteras*, Ed. PPC, Madrid, 1958, p. 6).

La consideració de la dona soltera com a conca, amb tota la càrrega simbòlica negativa del terme, ja no és pas dominant. I és que avui dia una dona pot tenir cobertes les «necessitats», fet que abans només podia aconseguir passant per la vicaria: una estabilitat econòmica (o, almenys, a això aspiraven les que es casaven) i unes relacions sexuals contínues. A hores d'ara, no es considera imprescindible casar-se per a poder tastar el plat del sexe; i, en el cas de la dona soltera, el plat pot ser més variat que en el cas de la dona casada.

Si la mort els separa...

En el referent normatiu bàsic de les classes populars es considera que, dintre d'un matrimoni, a l'home li corresponen les tasques de cap de família i de dur els ingressos econòmics per al seu manteniment, mentre que la dona ha de dedicar-se a les tasques «menors», com són tenir cura de la casa i criar els fills. Però què succeeix quan un d'ells dos es mor? Com que les circumstàncies de la vida varien, la dona, «costella d'Adam», sempre desplaçada a un segon terme, ha d'assumir totes les responsabilitats familiars:

Vaig quedar vídua i amb dos fills petits, i vaig tenir que treballar nit i dia per donar-los de menjar (TF).

En canvi, quan un home envidua, la cosa canvia:

Jo trobo que [dels vidus] els homes es casen més que les dones... perquè tenen més necessitat, per fe'ls-hi la feina de la casa. És més natural que un home es casi, perquè, és clar, què ha de fer un home sol? Necessita una dona, aquell home... I, si tenia fills petits, encara més, per cuidar les criatures: que trobi una bona dona, es deia als viudos... (MCI).

Amb aquestes dues citacions ens ha quedat reflectit que, quan s'esdevé la viduïtat, es planteja un discurs diferent en el cas de l'home i en el de la dona (vegeu ARASA, 1987). Aquest discurs o, més ben dit, aquesta percepció de la societat sobre el tema és el que tot seguit presentarem.

A més de la desgràcia personal que implica perdre el cònjuge, cal dir que aquest fet reporta tota una sèrie de conseqüències negatives per al vidu/vídua. Una de les més significatives, especialment en el cas de les dones, és que es converteix en mercaderia de segona mà:

Ves, ara aquest xicot tan jove s'ha de casar amb una viuda, amb tantes noies com hi ha (RC).

La vídua a qui es refereix la citació tenia poc més de vint anys quan es tornà a casar, però el fet d'haver estat ja casada significa que no pot

ser considerada ni jove ni casadora. I els homes joves que es casen amb vídues són mal considerats per la gent:

Devia ser un baliga-balaga, perquè un home, en trenta anys, anar-se a casar en una viuda en dos fills... (LB).

La societat creu que a una dona vídua no li cal tornar-se a casar perquè pot tirar endavant ella sola la casa, mantenir els fills i fins i tot tenir cura dels seus pares si ja són grans. Fixem-nos, en tot cas, en la contradicció respecte al fet que hom encamini la dona cap al casament i després sigui ella precisament qui pugui prescindir del cònjuge, i no pas a l'inrevés. És com si, un cop acomplerta la funció reproductora, ja no fos més necessari comptar amb la companyia d'un home. Així, si es casa, es considera que té apetències sexuals, o, com diu l'expressió popular, que «té ganes d'home»:

Mira, tant que el plorava... No el devia voler gaire, no, que aviat se n'ha oblidat (JS).

Les dones no se casen tant perquè poden passar sense hòmens, elles, i la que se casa trobo que és ganes de buscar merda, eh? (LB).

Un nou matrimoni tan sols està justificat quan la dona no pot, per ella mateixa, mantenir els seus fills. La major part de les dones intenten subsistir elles soles tot treballant una gran quantitat d'hores, cosa que, com a mínim, fa que siguin considerades per la gent com a heroïnes:

Ella sí que les va passar magres: hi havia molta misèria i amb dues canalles petites... Però no es va voler tornar a casar, i mira que n'hi van sortir, d'homes, però ella ja en tenia prou amb la canalla (RC).

I és que es considera que una dona no té necessitats sexuals. Així, un nou matrimoni li reportaria, com bé apareix a les citacions, més feina domèstica, ja que, a més d'atendre els fills, li caldria atendre el marit. I hom creu que surt més a compte estalviar-se la feina de tenir cura d'un marit que no pas fer una feina remunerada:

Los hòmens se casen perquè tenen falta d'una dona que los rente la roba... i pensen en la criada, además del sexo, que també compta... I les dones poden passar sense sexo, i la que no hi pot passar que pegue un crit al veí i que no s'emmerde en haver de cuidar un malalt (LB).

Contràriament a allò que succeeix en el cas de les dones, si un home queda vidu, la societat creu que ho ha de ser el mínim temps possible (això sí, una vegada superat el temps mínim de dol), especialment quan hi ha fills petits per entremig. I qui més es preocupa que aquest home es torni a casar és la seva pròpia família. Hem trobat diversos casos en què la família d'ell buscava de seguida una candidata per a ocupar la plaça

que la desapareguda havia deixat. Això, segons el nostre parer, obeeix als motius següents:

1. Si hi ha fills petits, cal cercar una persona que se n'ocupi. Si aquesta persona es casa amb l'home, molt millor, ja que això no implica una despesa en l'economia domèstica i evita les possibles xafarderies que es podrien generar en el cas de tenir una dona sota el mateix sostre que tingués cura d'ell.

2. La família, que és qui acostuma a buscar la «candidata», com esmentàvem abans, s'estalvia d'aquesta manera haver-se de fer càrrec de les criatures, que és el que acostuma a succeir fins que el vidu es torna a casar. En aquest context, es donaven també casos de sororat (casament amb una germana de la difunta), cosa amb què s'aconseguia no dividir la propietat familiar (especialment quan es tractava de famílies pageses) i evitava que els nens «anessin a parar a les mans d'una estranya». En tot cas, la nova esposa ha d'acceptar una situació familiar que li ve imposada:

Jo ja sabia que era viudo, que treballava de fuster i que tenia dues xiquetes petites, que resulta que no vivien amb ell. La gran estava a Lleida amb una germana d'ell, i la petita s'estava a casa d'un germà de la seva dona. És allò que passa, un home sol i treballant no pot cuidar de la casa (FP).

Tanmateix, l'aparició d'una nova dona en l'àmbit domèstic representa, la major part de les vegades, un conflicte entre aquesta i els fills. I el conflicte encara és més gran quan ella aporta a la llar els fills del seu matrimoni anterior. Trobem, d'antuvi, l'estereotip de la madrastra que tan sovint apareix en contes i rondalles:

Mentres estava ell viudo, tot era ells i lo xiquet, però, una vegada casats, lo xiquet se'l va quedar una tia de la madrastra, i a n'aquell xiquet de merda ne portava!... De minjar no ne passava, de gana, però de cuidados, pocs... (LB).

Al cap d'un mes o dos, mon pare se va casar en una cunyada, una germana de ma mare. D'esta segona mare, vaig tindre set germans... i, claro, jo els tenia que cuidar, perquè ma mare portava la taverna... Per les tardes, no em deixava jugar, i em feia anar a vendre la llet. Jo era una espècie de criadeta (LS).

Quan els fills són grans, ja no hi ha tanta pressió perquè els vidus es casin de nou. Molts es queden a casa d'algun fill o d'alguna filla i, si s'hi troben bé, no acostumen a tornar-se a casar; però n'hi ha també que, bé per por de la soledat, bé per convicció personal o bé per unes altres raons més o menys conjunturals, sí que ho fan. No era infreqüent en aquest cas que, durant la nit de noces, els nuvis fossin obsequiats amb una esquellotada, una espècie de burla institucionalitzada que el poble feia als nous esposos. Com més descompensat era el matrimoni (home

gran / dona jove), més gran era la burla. Es tracta d'un acte festiu amb connotacions simbòliques que manifesta la protesta implícita dels joves davant del fet que una de les noies desaparegui del mercat matrimonial a causa de les segones núpcies d'un home gran que ha tingut ja la seva oportunitat. Vegem la descripció que fa una informant d'una esquellotada a la qual assistí, fa gairebé trenta anys:

Los viudos se casaven de nit, i allavontes los feien l'esquellada. Una vegada vam anar a una de dos viudos que es van casar. Hi vam anar tota l'horta. L'un portava campanes, l'altre portava una guitarra... I hi anava gent de tota edat. I allavontes va sortir ella, van sortir, al fin, tant de cantar-los i tant de dir-los coses, i van traure una capsa de puros i una panera de pastissets...

Encara vam tindre sort, perquè molts s'emprenyaven i tiraven un poal d'aigua (o d'altres «substàncies») i mos banyaven. Cantàvem coses de poca-solta com:

«La primera nit de nòvios,
¿qué tocaste, Josefina?,
un pacarito sin alas,
que és la cosa més devina.»

«Aunque somos novençanos
i podemos dormir solos,
no tenemos matalassos,
ni coixinos, ni llançolos.»

(LB).

Com hem pogut comprovar, la percepció que es té de la dona pot arribar a contrastar força amb la realitat que després ella haurà d'afrontar. Així, com hem palesat a l'inici del capítol, eduquen la noia perquè no tingui cap problema a la vida, o, més ben dit, no li ensenyen de preveure'n. Superar-los és quelcom indefugible i inherent a la realitat quotidiana.

EL MÓN LABORAL

ANAR A COSTURA I A APRENDRE DE LLETRA: L'EDUCACIÓ PER AL TREBALL

Anàvem a col·legi. Anàvem a costura! Llavors en deien costura. (...) A estudi, los xiquets, més aviat a estudi, i les xiquetes a costura, perquè a la tarda, tota la tarda, cosíem... (PF).

L'escola és la institució que d'una manera més immediata influeix en la vida dels infants, encara que la vida domèstica i familiar hi tenen, potser, una importància més decisiva. De fet, l'escola contribueix a reforçar les actituds, les idees i el comportament dels pares i, si en algun moment escola i vida domèstica entren en conflicte, el fet més freqüent és que joves i infants segueixin les coordenades marcades per la família. I això és sobretot cert en l'època que analitzem, en què, si ho comparem amb el moment actual, el pes de la institució escolar era molt menor, l'educació tenia una durada més curta i s'esperava que els nens adquirien tan sols una preparació mínima que els permetés saber llegir, escriure i comptar. L'aprenentatge per al treball no es feia pas a l'escola i tot l'ensenyament que ultrapassava els rudiments mínims de cultura era considerat com a accessori, com una mena de luxe que no servia per a la vida. En el període que considerem, assistim precisament a un canvi progressiu del paper de la institució escolar, que assoleix com més va més un major protagonisme en la formació de les persones. Però, com en tantes altres coses, la guerra civil i la postguerra signifiquen un retrocés considerable respecte a experiències escolars assolides en alguns indrets de Catalunya durant els anys anteriors.¹ L'escola s'allunya encara més de la realitat, el castellà hi esdevé l'única llengua, s'hi prohibeix la coeducació i s'intenta que la institució sigui una plataforma més d'inculcació dels valors del nacionalcatolicisme. Els infants assisteixen a

1. Vegeu sobre aquesta qüestió les obres de CARBONELL i MONÈS (1978), GAY, QUILLET i PASCUAL (1977), PUELLES (1980) i MONÈS (1977).

aquests canvis com una mena d'espectadors que, al mateix temps, en són subjectes:

Quan es va acabar la guerra, vam tornar a anar al col·legi. Llavors ens van fer canviar els llibres, en lloc de ser en català eren en castellà, havíem d'aprendre l'espanyol. Cap llibre català va valdre (DR).

Anàvem tots barrejats, nois i noies. Després ja no..., uns en una classe i els altres a una altra (CB).

Gairebé totes les dones que hem entrevistat havien anat a l'escola durant més o menys anys. Les que vivien en pobles molt petits o bé en masies ho tenien més difícil, però fins i tot en aquests casos no era estrany que una persona gran ensenyés a la canalla les regles bàsiques d'ortografia, de lectura i d'aritmètica. Hi havia pares que feien uns esforços considerables per donar el nivell d'estudis que consideraven satisfactori per als seus fills, però, en general, les condicions no eren gaire propícies i la major part de noies deixaven l'escola aviat. Algunes acabaven l'ensenyament primari, però eren una minoria les que arribaven a fer el batxillerat. És clar que en la llargària i la valoració dels estudis hi intervé clarament el factor diferencial entre classes socials, ja que les persones més humils no podien plantejar-se prolongar el període de formació dels seus fills. La mateixa institució escolar reflectia en el seu interior les diferències socials i contribuïa a fer que els millors estudiants fossin els que disposaven de més ingressos:

Naltres no pagàvem; com que érem família nombrosa... Els mestres més aviat passaven així... de llarg, com si diguéssim. Si n'hi havia quatre que pagaven per estudiar, la mestra només estava per ells. Només podien estudiar els que pagaven i els que no pagaven els ensenyaven de sumar, multiplicar, restar, allò més elemental. Llegir..., que quan llegies a lo millor la mestra estava corregint feines de les que estudiaven i, si no feies punts ni comes, no et deia res (DP).

Jo no estic contenta de la mestra, fatal. Molt de missa. Nos seleccionava a l'escola. Les de missa davant, les normaletes com jo al mig, i les més desgraciades, que no portaven llibres ni llibretes, detràs a un banc llarg, sense fer res tot el dia. Donya Magda era una dona de molta religió i que feia selecció segons la classe social que eres (YM).

Nens i nenes cursaven les mateixes assignatures, i les activitats de caràcter manual eren el que marcava les diferències de gènere en funció dels papers que s'esperava de cadascú. Normalment les nenes dedicaven les tardes a l'aprenentatge de tipus diferents de manualitats:

Quan anàvem al col·legi, hi anàvem de les nou a les dotze, i de les tres a les cinc, i aquestes dues hores a la tarda no fèiem gramàtica, aritmètica, geografia, història, física... A la tarda fèiem labors, ens ensenyaven a cosir. A mi m'agradava molt fer punta al coixí, i després em van ensenyar a fer mitja, em van ensenyar a fer vora foradada, de fer canyamàs i de brodar (CB).

Al batxillerat també s'hi incorporava aquesta classe d'ensenyaments, que fins i tot s'impartien en assignatures formalitzades, com «Corte y confección» i «Economía doméstica», introduïdes en el franquisme. Abans de la guerra en podem trobar, però, un model similar, ja que algunes escoles seguien el patró educatiu impulsat per la burgesia, paradigmàticament representat per l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, que integrava uns ensenyaments orientats cap a l'exercici professional i uns altres cap a la pràctica domèstica. La major part de noies de les classes populars havien de limitar-se, però, a les nocions de costura que s'impartien normalment en els centres escolars o que procuraven complementar assistint a algun taller o amb una mestra particular.

Com dèiem més amunt, l'escola constitueix una mena de continuïtat quant als valors subministrats per la família i proporciona unes noves figures d'autoritat i de referència que el nen afegeix a les que ja coneix a partir del seu context més immediat. Els mateixos mestres representen una mena de contrast i complementació respecte a les figures paterna i materna i són tan decisius en la vida dels infants, que normalment són recordats amb molta precisió, tal com hem pogut comprovar als diferents relats autobiogràfics, en què els seus trets físics i de caràcter es descriuen sovint amb tot luxe de detalls. A banda dels continguts educacionals, l'escola subministrava els valors de jerarquia i d'obediència que tan útils serien per al treball. S'esperava dels infants que tinguessin un bon comportament a l'escola (compensat de vegades simbòlicament amb la inclusió al «quadre d'honor») i ningú no s'esgarriava davant els càstigs freqüents que podien aplicar-se per raons ben trivials, tot i que certament afectaven els qui els patien, ja que en guarden encara el record:

N'hi havia una que es deia sor Concepción que em donava cops de puny al cap perquè no entenia de fer les divisions de dues xifres. Me'n va donar un que es veu que tenia una crosteta i hasta em va fer una sangada, al front... Se veu que es posava nerviosa perquè jo no entenia això de les divisions i amb el puny així me va fer cops així al front. (...) D'això me'n recordo molt. Llavors, plorant com una Madalena... I sor Marta em va agafar, que tenia més paciència i sabia més, i m'ho va ensenyar (PF).
Si mos portàvem malament, també mos castigaven, mos feien posar los dits junts i, au!, cop de puntero. Feia un mal! O, si no, mos feien enginollar de cara a la paret (AG).

Però no pas sempre el càstig s'acceptava amb passivitat, sobretot si es considerava que havia estat excessiu o producte del mal caràcter del mestre:

A la meva mestra li deien Teresa la «Trencabraços». Una vegada que em va tocar sortir a la pissarra, vaig posar una lletra per una altra i es va enfadar moltíssim. Em va pegar un cop al cap i, al tocar-me contra la pissarra,

em va fer els nassos en sang; jo li vaig dir: «Això no m'ho farà mai més.» L'hi vaig dir a la meua mare i ella ho va dir a l'alcalde. Es veu que ell li va pegar un toc, perquè no em va tornar a pegar (EG).

Malgrat aquests testimoniatges, el càstig no acostumava a ser motiu de conflicte entre família i escola. Més aviat la durada del temps escolar és allò que mostra millor la divergència d'interessos entre l'una institució i l'altra, com també la subordinació de l'escolarització a la casa i a la família. Quan els pares requereixen l'ajut dels seus fills, ja sigui per a la feina a casa, ja sigui per a l'aportació d'ingressos, no dubten pas a fer-los abandonar l'escola, de manera que els nens aprenen ben aviat a deixar de banda les seves preferències i ambicions personals i a seguir les directrius dels pares. Com a resultat d'això, trobem que es dona un alt grau d'absentisme escolar, com succeeix en els casos següents:

Anava a l'escola més que res a brodar, cosir, fer labors, fer punta de coixí... I després, a casa a treballar. Els dies que no podia anar a l'escola o si arribava tard, les monges no em deien res, perquè ja sabien que a casa hi havia molta feina (AR).

...si hi havia set anys, suposem-hi, d'haver anat a estudi, n'hi vaig anar tres. Ara que havíem de plegar olives, ara que havíem de birbar ceba, ara que havia de cuidar mons germans..., i així passava i no anava a estudi... Era molt bona estudiant, però no vaig saber res, perquè no hi vaig anar... (LB).

Pels mateixos motius, la durada del temps escolar podia escurçar-se força i quedar reduït a uns pocs anys. El treball de les nenes era requerit, sobretot, quan la mare necessitava ajut i, en general, els problemes econòmics obligaven a començar a treballar ja de ben joves. La guerra civil va comportar, a més, la interrupció sobtada dels estudis de moltes persones a causa dels problemes polítics i socials d'aquells anys i, també, de la precarietat econòmica que s'originà. Tanmateix, el fet d'integrar-se en el món laboral o d'encarregar-se de la casa, segons el cas, no sempre significa l'abandonament dels estudis, que algunes noies continuen a temps parcial:

Jo llavors ja tenia onze anys i al col·legi ja no hi anava tant. Anava al col·legi, hi continuava anant, això sí, però, com la mare tenia feina al tros, al Miquel l'havia de cuidar jo, i com llavors no hi havia l'ensenyança d'ara, que era diferent, doncs hi anava als vespres, de sis a vuit, fins que em vaig casar, perquè les monges en feien (MM).

Després, als catorze o quinze anys, ja me'n donava compte, que no sabia res, i ma mare també. Allavontes, de dia me n'anava a treballar i per la nit quan acudíem mos enviava a un repàs, a cases que feien repassos. Gent que sabia, no eren mestres ni professors, ni mutxo menos, eren gent que sabia i, mira, mos ensenyaven a llegir i a escriure. Aixintes ells se guanyaven uns diners i natros pos anàvem a treballar (RA).

La idea preponderant i majoritària segons la qual una dona tenia com a missió principal casar-se, tenir fills i portar una casa condicionava el futur laboral de les noies, la classe de feina que agafarien, la seva qualificació per al treball. Suara hem indicat ja que la mateixa escola dedicava part del seu temps a ensenyar costura i unes altres manualitats que, si bé no tenien un gran valor pràctic, sí que encaminaven les nenes cap a unes activitats associades a la vida domèstica i a la producció de tot un seguit d'objectes apreciats per l'estètica o la utilitat i no pas pel seu valor comercial o monetari. I hem vist també que no es considerava necessari esmerçar temps ni diners perquè les noies assolissin un nivell d'estudis elevat, cosa que, en tot cas, calia reservar als nois. Ara volem aportar un nou testimoniatge corresponent als anys més recents del període analitzat, quan les circumstàncies econòmiques van començar a fer possible que les joves de classes populars accedissin a estudis superiors o universitaris. Inicialment foren els nois els qui reberen un tracte preferencial:

La directora va parlar amb la mare i li va dir que tenia grans aptituds per estudiar, ja que era una de les millors alumnes que havien tingut. Ara bé, encara que a casa podien permetre-se el luxe de pagar-me els estudis de medicina que els vaig demanar, em van dir que no era necessari que una noia estudiés, i em van posar a la botiga. Jo ho vaig trobar normal, inclús més còmode, ja que sempre havia viscut el negoci i m'agradava molt. A més, igual va passar amb la Maria, la meva germana gran. En canvi, els nois, els meus germans, que, sentint-ho molt, eren més rucs que tàpies, van ser portats a col·legis interns a Barcelona perquè estudiessin, sense donar cap resultat positiu (ILN).

La preparació per al treball no se circumscribia, però, només a l'escola, que subministrava tan sols un ensenyament elemental, de caràcter molt general: era després, en acabar el període escolar, quan començava l'aprenentatge focalitzat cap a unes ocupacions determinades. Les activitats postescolars més corrents entre les noies eren dues: la costura (o *corte*) i el comerç, o preparació per a oficina (ara en diríem secretariat), que es generalitzà sobretot després de la guerra civil. Tant l'una com l'altra es podien cursar abans de posar-se a treballar o bé podien ser compaginades amb alguna feina.

La costura era, sense cap mena de dubte, l'activitat que gaudia de més popularitat. A més de constituir una clara continuïtat respecte al que ja es començava a l'escola, posseïa la doble condició (i per això era tan apreciada) de ser un ofici amb què hom es podia guanyar la vida en el futur i, al mateix temps, un coneixement útil que en qualsevol cas podia servir per a confeccionar la roba pròpia i la de la família. Aprenentatge, feina i distracció es barrejaven als tallers o a les acadèmies on les noies anaven a cosir. I tan essencial consideraven aquesta ocupació, que fins i tot anaven a alguna població més gran per tal d'aprendre'n:

Perquè no estés tant pel carrer i fes alguna cosa de profit, als nou anys la tieta em va fer anar al cosidor. A les cinc sortia del col·legi i anava al cosidor de sis a nou. Era la que treia millors notes de tot: dels calats, dels fiscons... Al cosidor de la senyora Maria hi anàvem totes les nenes del barri. (...) Hi havia també noies més grans, que estaven llogades per a brodar i, així, es treien un sou (AS).

Jo havia après en ella [ma germana] un llibre de corte i confecció del sistema Martí i per aprendre una mica més vaig anar a Barcelona. Estava a casa de mos tios Albert i Teresa. (...) A Barcelona hi vaig estar dos mesos. (...) Vaig fer dos llibres: modisteria i sastreria. Lo curs complet eren quatre, o sigui que em va quedar lenceria i corseteria. A l'arribar a Gandesa ja em vaig poder fer la roba per a mi. Encara que no tingui el corte acabat, lo que vaig aprendre sempre m'ha servit per a fer-me algunes peces (LSG).

La preparació comercial, el «comerç», tenia un caràcter diferent: s'havia de cursar en acadèmies o col·legis i s'assimilava, doncs, a una prolongació dels estudis. Hom hi aprenia taquigrafia, mecanografia, càlcul mercantil, tenidoria de llibres i algun idioma, i aquests eren la mena de coneixements que havien de servir per a treballar en un despatx o una botiga. Calia dedicar-hi més temps i diners, cosa que per a algunes famílies constituïa un inconvenient, el qual era agreujat per la consideració que es tractava d'uns estudis que no tindrien gens d'utilitat per a la dona quan es dediqués a fer de mestressa de casa. Malgrat això, la feina d'oficina gaudia de molt prestigi gràcies als horaris i a les retribucions més bons que comportava. De fet, els anys de què tractem, s'havia acomplert la feminització progressiva de les feines auxiliars d'oficina i això havia permès ampliar les expectatives laborals de les noies, que eren, en general, força limitades:

Quan es va acabar la guerra, tenia tretze anys. Al cap d'un any jo ja em vaig posar a treballar..., per les circumstàncies aquestes no vaig poder tenir estudis. Bueno..., a l'acabar la guerra vaig anar al Liceu Pràctic, al Carrer Gran [de Gràcia], per fer preparació d'oficina. Perquè a mi se'm va fer una preparació comercial, i als catorze anys em van posar a treballar. Llavors jo ja em vaig trobar sempre normal dins l'oficina (DC).

Tal com veurem als propers apartats, la transició de la infantesa a la joventut es feia ràpidament i sovint era precipitada per tot el seguit de circumstàncies que obligaven les joves a fer-se càrrec de responsabilitats laborals i domèstiques en edats molt primerenques. Les experiències femenines són, en aquest sentit, complexes i variades malgrat respondre a uns mateixos patrons de comportament i d'actitud. En deixar escoles i acadèmies, les noies havien après ja moltes coses de la vida tant en els aspectes materials com en el sentit moral. I aquestes lliçons servien com una preparació sòlida per a enfrontar-se a la vida laboral.

MINYONES, OBRERES, MODISTES, SECRETÀRIES:
OCUPACIONS FEMENINES

I així ha passat la meua vida: treballar, i no de riure, i festa no, cap (LB).

A inicis de segle, les ocupacions més corrents de les noies solteres són el servei domèstic i el treball a les fàbriques. Algunes dones continuen essent obreres industrials un cop casades, però la majoria es dediquen llavors a l'agricultura i a les manufactures domèstiques. Amb l'extensió del sector terciari, sobretot després de la postguerra, l'horitzó laboral s'amplia cap a unes altres ocupacions, com és ara dependents, treballadores d'oficina o unes feines que requereixen un nivell educacional més gran (mestres, infermeres...). Vegem-ne algunes.

Anar a servir

És l'ocupació que majoritàriament adopten les filles de petits pagesos. Constitueix una font de treball important durant les darreries del segle XIX i les primeres dècades del nostre segle, quan la pujança de la burgesia es correspon amb un augment de la demanda de minyones. Era, doncs, una ocupació molt popular i, al mateix temps, poc valorada, ja que posseïa un *status* baix als ulls de tothom. Indicava les dificultats de subsistència de les famílies que havien d'enviar les seves filles a cases d'altri, lluny normalment d'on habitaven. Per poc que poguessin, les noies procuraven deslliurar-se'n tot i percebre aquesta feina com una continuació de la que ja feien a casa. I ho era, efectivament: el servei domèstic comprèn unes feines força diversificades (cuinar, cosir, ocupar-se dels nens, netejar, rentar, fer encàrrecs, comprar i, també, encarregar-se d'animals o ajudar en les feines del camp), en què pot caler fer de tot, o bé especialitzar-se en unes tasques determinades (com a cuinera, cambra, mainadera...). En tot cas, allò que caracteritza el servei domèstic és el fet de viure a casa dels qui proporcionen la feina. Per això, més que cap altra ocupació, es deixa de fer quan la jove es casa. Les minyones havien d'adaptar-se a horaris dilatats, que estaven sempre en funció dels ritmes de la família que se servia i que deixaven poc lloc a festes o distraccions pròpies, ja que els amos eren els qui tenien la facultat de privar-les o concedir-les:

I en aquella casa no ens deixaven sortir cada festa, només podíem tenir festa cada quinze dies (MS).

També es podia requerir a la minyona que es desplaçés amb els patrons si estiuejaven en una altra localitat, cosa que ens explica també el mateix testimoni, que havia treballat per a uns pagesos rics:

A l'estiu marxaven a fer el veraneig, aquells senyors. Anaven cap allà a Barcelona, cap a Mataró, i quan eren allà sempre tenien convidats, sempre tenien gent; i em van dir si per aquella temporada hi volgués anar, perquè jo ja sabia els costums de la casa, i per a dir-ho a una o l'altra, que l'havien d'ensenyar... I jo sí, carai!, prou!, prou!, no calia ni que m'ho diguessin. Sí, sí, hi vaig anar! (...) Eren tres mesos a l'estiu, tres mesos. L'altra vegada que hi vaig anar, llavors els hi vaig dir: «Sí que vindré, però els dies de la festa major m'heu de deixar anar a casa. Ja ho sabien, que festejava, i com ja ho sabien, doncs se'n van fer càrrec» (MS).

Els límits respecte a la quantitat de feina que calia fer no eren fixats i depenien de la voluntat dels qui la subministraven. Podem dir, això sí, que la percepció que tenen les diferents dones que han anat a servir és que treballaven durant moltes hores, que tenien poc temps lliure, que sovint feien feines pesades i que no sempre menjaven bé. Alguns relats donen compte d'algunes estratègies per a superar aquests esculls, tot eludint la vigilància de les seves mestresses:

Aquella gent, per no cagar, no menjaven res, no es volien gastar res. (...) Si ho sabéssiu, la llet que em menjava i els plats de crema... No m'ho veien menjar, i quan em cridaven, «Lena, Lena!», com que a cada quarto hi havia una porta d'escape, jo anava tombant, tombant, fins que em posava al lavabo i, ha ha ha..., com que ja ho tenia menjat! I li contestava a la vieja, tot remolejant: «Què diu ara, què vol?» (MRR).

Les característiques i la quantitat de feina, la llargària dels horaris, les remuneracions i, sobretot, l'adaptació a una convivència amb una altra família en què s'estava clarament com a subordinada eren motius que concorrien en el canvi freqüent de casa que feien les minyones. Les noies podien posseir unes experiències negatives de la seva estada a cases diferents, com mostren les citacions anteriors, cosa que no depenia de la feina que hi tenien, sinó de la consideració i l'estima amb què hi comptaven. Les que servien a cases benestants acostumaven a admirar l'estil de vida i el comportament dels seus patrons. Cal tenir en compte que les minyones eren requerides, sobretot, per la burgesia i per les classes mitjanes urbanes, la qual cosa significava per a moltes noies el primer contacte amb la ciutat i amb uns valors força diferents d'aquells amb què havien estat socialitzades:

S'aprèn molt en aqueixes cases: s'aprèn d'urbanitat, s'aprèn de tractar bé a la gent. Sí, sí, me va agradar molt, una experiència molt maca... Aquell any va ser l'any de l'Exposició Internacional de Barcelona, d'allà a Montjuïc, i també em van portar a veure l'exposició, i hi vam anar tots una vegada de dia i una altra vegada, perquè la veuguéssim, de nit. (...) Era una gent que s'hi tractava molt bé. Eren molt rectes, molta disciplina, però, doncs, sí, jo hi vaig estar molt bé (MS).

El servei domèstic decau quasi en picat als inicis de la dècada dels seixanta, com a resultat de la concurrència d'unes quantes circumstàncies: augment dels nivells d'instrucció i de les possibilitats laborals de les joves i valoració per part dels amos d'una intimitat més gran a les cases, cosa que hi fa preferir, i acaba popularitzant, el servei domèstic per hores. Amb aquest canvi qualitatiu del servei domèstic, que deixa d'implícit viure allà on es treballa, s'alteren substancialment les característiques de les persones que s'hi dediquen, les quals passen a ser dones grans, sovint casades, que, per raó d'horari, d'edat o d'instrucció, tenen molt poques alternatives laborals i s'han d'acontentar amb una feina que resulta, en general, mal pagada.

Cosir

El treball remunerat a domicili era la mena més corrent d'ocupació femenina, sobretot una vegada la dona es casava. Podia implicar algunes branques productives, però, sens dubte, la que estava més generalitzada a Catalunya era la confecció. Per això parlarem de la costura com a forma d'il·lustrar les manufactures domèstiques.

L'ocupació de cosir comença habitualment amb un període d'aprenentatge en què la noia s'integra en algun cosidor i aprèn diferents tècniques tot ajudant les modistes. Les aprenentes guanyaven molt pocs diners i sovint s'acontentaven amb la roba que elles mateixes es podien fer amb ajut de la mestressa:

Fins als quinze anys vaig anar al col·legi. Encabat del col·legi, anava a cosir a ca la Ramona, a les tardes. Als vespres anàvem a cosir a casa de ma cosina, però com que no em donava res i només me volia quan m'havia de menester... No em donava mai res. Només si un dia m'havia de fer una peça de roba, me la feia de franc. I llavors ja era gran i ja vaig anar a cosir aquí a Reus, a casa d'una senyora que era modista de blanc. Hi vaig anar que tenia setze anys. (...) Anava a cosir del dematí, de les nou a la una i de les tres a les nou..., perquè n'hi havia que sortien a les set i jo m'hi quedava, i em quedava a cosir fins a les nou. A vegades, aquelles dues hores se me feien llarges...! (PF).

Un cop acabat l'aprenentatge, la jove podia establir-se com a modista, i aleshores reproduïa el mateix model de transmissió del saber. Llavors es feia dramàticament palès per a ella les hores i hores que calia estar sobre l'agulla per a poder guanyar-se la vida amb aquesta ocupació:

Una amiga que en sabia molt em va ensenyar a tallar vestits, i amb el que jo sabia i això nou vaig tornar al poble i vaig ficar-me de modista. Poc a poc vaig anar agafant clientela. La meva germana Rosa cosia amb mi. També venien més noies i m'ajudaven i, a canvi, els vestits que es feien els sortien

millor de preu. (...) Llàstima que no es cobrava com ara. La roba en aquell temps no era gens cara i et feies un vestit per deu cèntims (DP).

No totes les dones, evidentment, podien treballar pel seu compte: era molt més corrent que passessin a integrar-se en el *sweating-system* treballant a casa seva o en algun taller col·lectiu i dedicant-se a alguna de les especialitats de la feina d'agulla (roba blanca, roba de color, guants, roba interior, puntes i brodats, gèneres de punt, barreteria, cotilles, elàstics, lligacames...). Pel que sembla, les activitats més cotitzades eren la guanteria i els brodats:

La mare feia puntes, que venia. Sabia fer molt de ganxet. Venien gent, que potser no podien, o gent de Barcelona (...) doncs, capçant les manteleries i, mira, ho cobrava. Feia moltes puntes (RP).

A les ciutats es trobaven més possibilitats, ja que hi havia sastreries i tallers de confecció grans que necessitaven cosidores. Era corrent començar eventualment, fent feina d'encàrrec a domicili, i, quan una noia havia demostrat la seva habilitat i la seva capacitat en les feines de costura, era contractada llavors d'una manera fixa:

La mama em va dir: «Vols entrar a ca X (eren uns magatzems tèxtils) a cosir?... Primer hi vaig anar, que prenia feina a casa i la mama m'ajudava. A fer camises i calçotets a casa. M'ho donaven tallat i em donaven un tant. No sé si per fer una camisa et donaven sis rals. Una pesseta i mitja, compta, tu! Per fer una o dues camises el dia, tenies una feinada!... Però sis rals i sis rals... Havies d'anar de pressa si en feies dues, però tres pessetes eren tres pessetes. Llavors em van dir si volia anar allà a cosir, a dalt, a cosir al cosidor. I vaig anar a cosir a dalt (MCI).

La modisteria i la sastreria artesana tradicionals moren amb la generalització de la roba confeccionada. De fet, la confecció estandarditzada existia ja des de finals del segle XIX, però es tractava de roba de baixa qualitat. Al final del període de què tractem es difon, en canvi, l'anomenat *prêt-à-porter*, que institueix botigues especialitzades en la venda de roba confeccionada, de disseny i qualitat més acceptables per a les capes mitjanes urbanes i amb preus més avantatjosos que la roba feta a mida. Així hom veurà declinar els cosidors i les sastreries, que tindran la seva clientela reduïda a persones amb talles especials o que faran roba cara per als qui volen uns models exclusius. Però amb això no desapareix pas el treball a domicili en el ram de la confecció, que encara avui continua essent una de les activitats més importants en el que s'ha convingut a anomenar «economia submergida».

Treballar a la fàbrica

Les fàbriques tèxtils eren les que proporcionaven més quantitat de feina assalariada a les noies, que acostumaven a treballar-hi de solteres. Les joves normalment hi accedien mitjançant alguna altra persona, ja sigui algú que hi treballava, ja sigui els mateixos pares, que ho acordaven amb amos o encarregats. El cas era que una bona part de les noies de les classes populars, sobretot aquelles que vivien a poblacions industrialitzades, passaven sense transició de l'escola a treballar a la fàbrica, encara que aquí podia haver-hi també una etapa prèvia en què la noia s'enduia feina per fer-la a casa:

Jo vaig començar a treballar llavòrens, a l'any quaranta, quan encara tenia disset anys, i que guanyava disset pessetes! Va ser a ca X, una fàbrica de gèneres de punt. Primer jo anava a la fàbrica a buscar feina per fer-la a casa, cosia, repassava... Després, com que es veu que ho devia fer bé, l'encarregat em va dir si volia anar a treballar allà a dalt i jo, clar, me n'hi vaig anar. I sé que a la Riudemóra, que va entrar junt amb mi, li van donar dotze pessetes i a mi disset, i després em van posar d'encarregada a donar la feina a fora (FP).

L'aprenentatge no era sistemàtic i es feia normalment d'una manera ràpida al lloc mateix de la feina. Les dones feien les tasques de mena auxiliar, de manera que durant molts anys mantenien una mateixa categoria laboral i la seva mobilitat a l'empresa era reduïda:

Quan em faltaven tres mesos per fer catorze anys, vaig començar a treballar a la casa X, a la carretera de Tarragona. Recordo que passaven uns inspectors i l'encarregat em feia amagar. Durant els tres primers mesos sols feia mitges, i, quan vaig fer els catorze anys, l'encarregat va dir-me que podia portar jo sola tres maquinets de fer mitges i mitjons i així jo podria cobrar una mica més. A vegades feia tres dotzenes de mitjons el dia i cinc o sis dotzenes de mitges amb dues màquines, tot això sense parar, ja que tenia que anar al mateix ritme que els altres treballadors. Moltes vegades les mitges es tacaven de greix, i això volia dir que tenies que començar de nou per poder fer la mateixa quantitat que els altres feien. (...) De més gran em va donar l'encarregat vuit màquines que tenia que portar jo sola. Amb el temps l'encarregat que jo tenia es va jubilar i l'amo va posar al seu lloc una dona que es deia Miquela i era molt dolenta. Mai ens donava la setmanada, sempre es quedava deu o dotze rals de cada treballadora, i si anàvem a veure l'amo, ell ens deia que ella ja ho feia bé, però l'amo va fer vindre un sots-director perquè vigilés aquesta dona, però ningú podia amb ella (JB).

Les joves de les classes populars accepten normalment el fet de treballar en una fàbrica com a quelcom inevitable, encara que els relats autobiogràfics inclouen sovint descripcions d'aspectes negatius de la feina, com, per exemple, el soroll, la calor, el ritme de treball, les exigèn-

cies dels encarregats o el baix salari que s'hi rebia. En això últim podem dir que hi ha unanimitat, ja que totes les dones es queixen de la poca remuneració que cobraven. I tenen raó, perquè ocupaven els graons més baixos de l'escala laboral i, a més, el seu salari, com és sabut, era inferior al dels homes d'idèntica categoria.² I és que les empreses reproduïen al seu interior les jerarquies existents dins de la família, que eren aprofitades eficaçment per la lògica del benefici empresarial. La consideració de l'empresa com una gran família era una imatge freqüent utilitzada pels mateixos patrons, que directament o de sotamà procuraven incidir en les actituds morals de les seves treballadores, cosa que normalment topava amb formes de resistència passiva. No era estrany que els valors religiosos es projectessin a les relacions laborals:

Allí al dematí... la senyora Francesca, la mestressa, venia als acabats. Baixava, que se'n cuidava de fer els paquets; bueno, tots no. Ah! Baixava a la tarda i ella, per passar la tarda, venia. Si s'embullava alguna troca, o alguna altra cosa..., es quedava allà. Ho feia tot. I allavorens ens feia resar el rosari (RP).

Amb l'augment de mecanització dels processos industrials calen una qualificació i una especialització més grans de la mà d'obra, i això provoca una devaluació del treball femení, exempt d'un aprenentatge sistemàtic, com també una clara disminució dels treballs ocupats per les dones, que són destinades a les feines menys qualificades i més mal pagades. Les dones casades tendeixen a abandonar la fàbrica i es queden més a casa, bé dedicant-se a les manufactures domèstiques, bé fent-hi de mestresses.

Vendre

La concentració urbana i l'evolució dels mitjans de transport modifiquen les activitats comercials. Dels mercats setmanals es passa als permanents, coberts, que obren cada dia; les antigues botigues de vetes i fils cedeixen el lloc a les botigues especialitzades. Les tendes on pot trobar-se de tot subsisteixen encara avui als pobles. Normalment hi treballen membres d'una mateixa família i és corrent que hi venguin la fruita i la verdura de les terres pròpies. La diversitat d'activitats que comporta la compaginació de l'agricultura amb la venda a la menuda obliga sovint a contractar alguna persona. En aquests casos, en què cal fer una mica de tot, resulta difícil de vegades diferenciar les tasques de despatxar de les de fer de minyona, com ben bé mostra el testimoni següent:

2. Segons BALCELLS (1974 : 40), l'any 1914 el salari cobrat per les dones en la indústria tèxtil equivalia al 48 per cent del salari masculí. Aquesta proporció s'anà modificant lentament i el 1930 s'establí en un 56 per cent.

Quan tenia tretze o catorze anys, uns veïns de casa van comprar una botiga de comestibles i llavòrens em van dir: «Enriqueta, tu podries venir a despatxar.» A mi m'agradava. Em sembla que en donaven trenta duros el mes, esmorzar i dinar. Potser plegava a les quatre de la tarda, però de vegades al vespre anava a donar un cop de mà, i al temps de les mones hi anava a sopar i tot! (...) Jo hi vaig anar només per ajudar a vendre, però, és clar, quan hi vaig ser, com que la Lena tenia dues criatures, i quan ets dins has de ballar pel ball que toquen... Els dos nens eren joves i jo els rentava en un cossi. Tenia catorze anys i hi anava abans d'obrir, i un dia mataba una gallina.... A casa em deien: «I ara! Per què hi vas tan aviat?» Però després, és clar, era tan bonic que li fessin la feina, que, quan arribava, trobava un munt de feina per fer, al matí trobava els plats de la nit per rentar. Hasta que un dia, una vegada..., feia més feina de la que sabia a casa... Jo, com tenia ganes d'anar-hi a treballar, doncs no ho deia (EG).

El mercat (la «plaça») constitueix un altre dels llocs de venda que generalment són ocupats per dones. La petita dimensió de les parades fa que sovint la dona que despatxa estigui sola, i per això hi trobem normalment dones grans, que es fan càrrec elles mateixes del negoci i que hi treballen durant molts anys. Però també hi ha el cas de noies joves que se n'ocupen i que tenen prou feina per a dominar el que porten entre mans:

Llavors, doncs, em vaig posar a treballar, allí al mercat. Clar, jo no podia sortir ni anar a cap puesto, allí al mercat treballant. Me'n recordo que sempre resava un parenostre perquè la gent no vingués a comprar, doncs jo estava sola, tenia quinze o setze anys, i no sabia tallar la carn. Mare!..., mai havia tallat un tros de carn! (PE).

Botigues i magatzems, que abunden a viles i ciutats, constitueixen els llocs més importants de venda a la menuda i és on trobem la figura de la dependenta. Les botigues petites són portades normalment pels components d'una mateixa família, però no pas així els magatzems o les botigues grans, que contracten una mà d'obra abundant entre la qual s'estableixen unes clares jerarquies laborals. Tenir botiga pròpia era tota una aspiració que normalment només podien complir els fills dels qui ja eren comerciants. En tot cas, treballar com a dependenta era una ocupació força apreciada per les noies de classes populars i també per les seves famílies i tenia, sens dubte, més prestigi que no ser venedora de plaça, feina que s'associava a dones ordinàries en el seu comportament (pensem en les connotacions d'expressions com la de «cridar com una peixatera» o la de «semblar una verdulaire»). I és que les botigues requerien un personal mínimament instruït, al qual s'exigien, a més, una determinada presència física i una manera de vestir adequada que contrastaven amb la situació de les anteriors; i, per descomptat, tenien també més prestigi que les treballadores de fàbrica, sotmeses a horaris i retribucions més desfavorables.

Treballar en una oficina

En el període de què tractem, comencen a obrir-se per a la dona unes altres ocupacions laborals, dins sempre del sector terciari, les quals tenen en comú el fet de requerir un cert nivell d'instrucció: l'any 1882 correus i telègrafs comencen a admetre dones a les seves plantilles (telegrafistes, telefonistes) i l'any 1918 ho fa l'administració pública; en el sector de transports les dones fan, sobretot, de taquilleres; les professions liberals també comencen a obrir-se tímidament a les noies en feines com ara mestra, llevadora o infermera. Però a despatxos i oficines és on s'oferiran més oportunitats de feina, sobretot a partir dels anys vint i, especialment, a les grans poblacions urbanes, que és on es concentren els aparells i les institucions burocràtics.

La feminització de les feines burocràtiques auxiliars s'acompleix amb l'expansió administrativa i l'escolarització més gran de les noies. Constitueix, d'altra banda, la professionalització d'una feina tradicional que feien filles i esposes a botigues i tallers i que, algunes generacions més tard, fan a oficines i despatxos. La feina d'oficina es considerarà especialment adequada per a les dones a causa del seu caràcter sedentari i de la necessitat de paciència i de resolució de tasques rutinàries.³ Les filles de la petita burgesia foren les qui inicialment accediren a les feines administratives, ja que havien rebut l'educació que les hi capacitava. Més endavant s'hi abocaren les noies de condició més humil, fet que succeeix principalment amb el declivi del servei domèstic i de la modisteria.

Segons que es tracti d'empreses públiques o privades, s'accedeix a les feines administratives mitjançant oposicions o bé proves, respectivament, en què cal demostrar els coneixements adients per a les feines encomanades:

Un dia la mare es va trobar el senyor don Roberto, director del banc X, i li va demanar si tenia alguna feina per a mi, que ja tenia setze anys. Un dia em va enviar a buscar, em va mirar de dalt a baix, em va fer una prova i em va dir que ja m'ho miraria. Al cap d'una setmana em va dir si volia treballar a casa d'un advocat, i jo li vaig dir que sí. (...) Vaig entrar allí tota esporuguida i em va fer una petita prova..., i allí em vaig quedar dinou anys. Vaig començar guanyant tres-centes pessetes el mes (era el 1952) (LR).

No hi ha cap categoria conceptual que inicialment integri les feines administratives que les noies fan com a caixeres, arxiveres, encarregades de la correspondència o de la tenidoria de llibres. Les dones entrevistades diuen senzillament que «treballaven en una oficina». Sovint són anomenades «taquimecanògrafes» i, més tard, ja cap als anys seixanta, el terme «secretàries» per a referir-s'hi anirà guanyant terreny.

3. Vegeu els articles de PINTO (1984) o de SORNAGA (1984), publicats a la revista *Pénélope*, que dedica un número monogràfic a aquest tema.

Tots dos conceptes expressen, de fet, vessants diferents d'una mateixa feina i n'indiquen l'evolució. I és que cal esperar fins a l'aparició de la màquina d'escriure perquè s'esdevingui la feminització de les feines burocràtiques, que normalment feien homes. Els estereotips femenins es tornen a posar en contribució, ja que es considera que escriure a màquina requereix habilitat, però també detallisme per tal d'aconseguir una presentació acurada dels escrits. El teclejament, d'altra banda, s'associa a una estètica femenina fins al punt que la major part d'homes d'aquells anys no arribaran mai a adquirir la destresa suficient per a escriure a màquina encara que ho hagin de fer. La denominació de secretària, d'altra banda, és un terme menys restrictiu que integra les feines diverses que es fan en una oficina. S'associa conceptualment a la prestació de serveis a unes altres persones, homes generalment, de manera que el terme sembla indicar aquesta dependència individualitzada més que no pas les característiques tècniques d'una professió. Més recentment ha aparegut la distinció de «secretària de direcció» per a indicar la qualificació i la responsabilitat més grans de qui treballa a les ordres directes de l'amo o del gerent de l'empresa:

Estava molt bé, tenia uns companys molt agradables. Al final era la secretària de direcció, tenia un despatx per a mi sola. Potser era una mica avorrit, jo que estava acostumada a treballar amb un munt de gent pel costat, però... era una responsabilitat que, vulguis o no, t'agrada, perquè també te'n dónes compte que vas pujant per amunt... I anava bé i allí vaig estar doncs tres anys. Després ja va ser quan pensava en casar-me, i com que el meu marit no volia que treballés... (MCR).

Diguem, per acabar, que les filles de la petita burgesia urbana constitueixen la categoria modal d'una professió en què, potser més que en cap altra, la «feminitat» és present com a capital afegit als coneixements i a l'experiència. Per això s'hi recreen imatges i estereotips que juguen amb la futilesa, la picardia i els atributs fortament sexuats.

ESDEVENIR TREBALLADORA

En el període que considerem, comença a albirar-se el sorgiment de valors individualistes respecte al treball que no s'imposaran, de fet, fins en unes dates molt recents que queden ja fora del nostre estudi. En la dècada dels anys seixanta, les oportunitats educacionals augmenten i, conjuntament, la possibilitat de mobilitat social. La millora del benestar material de les famílies contribueix a fer que els pares inverteixin temps i diners en l'educació dels seus fills prescindint de les seves aportacions de treball i d'ingressos. Els joves posseeixen, així, uns nivells d'instrucció més elevats i, per tant, unes condicions d'inserció laboral més bones que les dels seus pares. Amb l'allargament dels estudis, el període de

dependència econòmica respecte als progenitors augmenta, però, en canvi, quan el jove comença a treballar, gaudeix de més independència personal que temps enrera i les retribucions del treball es consideren fruit de l'esforç i de la capacitat personals. L'ètica individual del treball és el que s'imposa.

Tanmateix, el que ara descriurem respon a una lògica ben diferent, ja que implica el predomini d'una ètica familiar del treball. Això vol dir que les estratègies laborals dels individus se subordinen al benestar general de la família i no pas als seus desigs o projectes personals. De fet, les circumstàncies sòcio-econòmiques hi obliguen, perquè en els anys de què tractem les oportunitats laborals i educacionals són molt limitades i les classes populars es troben en una precarietat econòmica constant. Els períodes de benestar econòmic més bo o més dolent varien amb el cicle familiar: quan els fills són petits, es passen uns moments crítics; ara, quan són joves i estan en edat de treballar, s'assoleix una millora econòmica, que es va tornant a reduir a mesura que els fills es casen i constitueixen la seva pròpia llar. Per això els pares intenten aprofitar al màxim els anys que poden comptar amb les aportacions d'ingressos dels seus fills i la seva estratègia és enviar-los ben aviat a treballar, tant si són nois com si són noies.

Aquest predomini d'una ètica familista ha de fer-nos entendre el paper protagonista que tenen els pares respecte a les activitats dels seus fills: els pares són els qui decideixen en quin moment el nen o la nena deixaran l'escola, quan començaran a treballar i quina feina agafaran. Per això l'expressió més freqüent en els relats biogràfics, quan es fa referència a les primeres feines, no és pas «vaig començar a treballar», sinó «*em van posar a treballar*»:

Pel que fa a la faena, ja t'he dit que als set anys *em van treure* del col·legi i *em van ficar* a vendre peix amb la meva mare. Quasi lo mateix any *em van ficar* de ninyera per a cuidar un recièn nascut. Los pares eren gent rica. En aquell temps (era 1917) guanyava tres pessetes el mes. Fent això vaig deguer estar-hi tres anys. Cap als tretze anys *em van ficar* de serventa a una de les cases grans del poble. (...) En total me sembla que vaig estar servint tres anys i, com que la meva mare veia que treballava tant, *em va treure* i *em va ficar* al mercat. Llavors devia tenir quinze o setze anys. A partir d'aquí, es pot dir que vaig passar tota la meva joventut i tota la vida de treball venent al mercat, fins que em vaig jubilar (MSV).

Els pares fan la valoració respecte al moment adequat per a posar-se a treballar d'acord amb les necessitats materials de la família i, per tant, amb la urgència relativa d'incorporar els salaris dels fills al pressupost. Per això, l'edat de començar a treballar és molt variable: la citació anterior ens mostra el cas d'una nena que s'hi va posar tenint set anys només. No és un cas gaire corrent, però sí que podem afirmar, a partir dels diferents relats biogràfics, que no era pas excepcional que la vida laboral s'iniciés a onze o a dotze anys. Podem dir, en termes generals, que

l'edat és més baixa com més ens acostem als inicis de segle, i també quan es tracta d'unitats de treball familiar, al qual nens i nenes s'incorporen de ben petits, almenys d'una manera intermitent. En les feines assalariades, la legislació laboral marca uns límits, que en els anys dels quals tractem impedeixen contractar joves menors de catorze anys, però això no és pas un obstacle per a l'ús del treball infantil en feines de naturalesa diversa:

Llavors vaig posar-me a fer gorres. Però després, quan es va morir el pare, que jo tenia dotze anys, vaig treballar al X, a la plaça del Mercadal. Després ja vaig plugar d'allí i vaig començar a la Sedera... Als tretze anys vaig entrar a la Sedera, fins que em vaig casar. Vaig començar tres anys abans de la guerra, però només me'n va valdre un, perquè agafaven noies de la nostra edat, però estava prohibit. I per això ara amb la jubilació passa el que passa (FF).

Als dotze anys ja vaig anar a plugar avellanes a l'Argentera. Com que a casa nostra pues érem pagesos, però no teníem terres ni res, pues el meu pare era llaguter, la meua mare cosia pels altres, pues la vida que passàvem... Pues vaig hauer d'anar a plugar avellanes per a guanyà'm... Si em guanyava un vestit o unes sabates, ja les tenia... (JG).

A mesura que es guanya en edat, els joves van prenent les seves pròpies decisions respecte a les activitats laborals que han de fer, però les opinions dels pares sempre són decisives a l'hora de deixar una feina o bé d'agafar-ne una altra. Si hi ha visions contraposades, normalment hi preval l'opinió dels progenitors, com en el cas d'aquesta noia reusenca, que treballava al mercat al matí i en un cosidor a la tarda:

Llavòrens la mama estava empenyada en que anés a treballar a la Sedera. A mi m'agradava cosir, però la mama deia que les modistes, quant més festa era, més tenien que treballar, i que, ves, que la Sedera... Perquè abans quasi totes les xiquetes treballaven a la Sedera, però no hi entrava qui volia, a la Sedera, i la mama deia: «Ves..., i nosaltres que tenim mà i t'hi podries posar..., que allà estan molt bé...» I llavòrens em vaig posar a treballar a la Sedera (MS).

És ben cert que algunes vegades la voluntat de la noia s'acaba imposant, com a l'exemple que posem a continuació, però fixem-nos que també demostra com la jove no pren cap decisió sense comptar amb l'aprovació dels més grans: com en el cas anterior, és la mare (i no pas el pare) qui opina respecte a la feina de les seves filles:

Quan jo tenia setze anys, li vaig dir a la mare que em deixés anar a treballar a Lleida, doncs jo volia tenir els meus diners. La mare no volia de cap manera, però al final la vaig convèncer i la mestra del poble, donya Caterina, em va fer entrar a servir a casa del seu germà, que era capità. Jo cuidava els dos fills que tenien i tenia les tardes lliures. Vaig ser tres anys en aquella casa (JG).

Una mostra clara de l'ètica familista respecte al treball és la destinació que s'atorga als salaris. Normalment, les joves lliuren el salari sencer o quasi sencer als seus pares, o, més ben dit, a la seva mare, que l'integra a la bossa comuna de la família i en dóna part a la noia per a les seves despeses:

Tots els cèntims que guanyava els donava als pares. Llavors es guanyava molt poc, i, com em vaig casar molt jove, no tenia un jornal molt elevat i tot s'ho quedava la meva mare. I unes feinades que tenia... perquè a la perruqueria no hi podia anar; hi tenia que anar quan ella em deia: «Té, vés a tallar-te el cabell.» Ni els diumenges em donaven cèntims. Com que només anàvem a passejar... i a ballar hi anava poques vegades i llavors pagava el novi, o els pares si venien. El que anava donant a la mare, alguns ella els anava recollint i van servir per comprar el vestit de nòvia, llençols, roba... (RMF).

Quan els joves estan en edat de treballar, la família gaudeix temporalment d'un cert benestar material perquè les fonts d'ingressos se sumen. És el moment que s'aprofita per a fer petites inversions domèstiques, intentant guardar sempre l'equilibri entre les despeses que hi haurà i el que cal guardar per al futur dels fills. Però no hi ha dubte que és una etapa en què la precarietat acostuma a disminuir:

Me'n recordo que llavòrens ja van fer una mica d'obres. Ja van fer un quarto d'aseo, que només teníem allò, una comuna, que dèiem, un wàter sense aigua... I, és clar, allavòrens ja... Anàvem més bé, jo crec (RP).

És molt corrent que una part dels guanys de les noies es destini a l'adquisició del futur equipament domèstic. Quan les necessitats monetàries no eren gaire fortes, la mateixa noia podia administrar els seus ingressos, però la mare no deixava de vetllar perquè es destinessin cap al fi que es considerava apropiat i, en cas de desacord, no dubtava a fer-se'n càrrec:

Com que jo veia que a casa faltaven coses, el primer que se'm va ocórrer fer amb el primer sou va ser comprar una làmpara pel menjador, perquè la que hi havia estava que queia, i em van dir que quina forma de llençar els cèntims. També vaig comprar un cendrer d'esmalts molt bonic, però realment la idea no els hi va agradar massa. A partir d'això sempre vaig donar tots els diners; els hi donava íntegres, a la meva mare, i ella els distribuïa com li semblava (MCR).

Els valors d'obediència i de jerarquia inculcats a la família, a l'escola i a l'església s'estenen al context laboral i es projecten en la relació amb patrons i encarregats. Les dones entrevistades no van fer vagues ni van tenir conflictes forts amb els seus patrons.⁴ Acceptaven les seves deci-

4. Pel que fa a la participació política i sindical de les dones de classe obrera a Catalunya, vegeu BALCELLS (1974), KAPLAN (1982) i NASH (1988a i 1988b).

sions o els inconvenients de la feina com si existís una mena d'inevitabilitat que impedís fer res més. És una actitud que es relaciona amb els imperatius pels quals cal treballar i en la qual influeix la moral respecte al treball que ha estat inculcada. Laboriositat, compliment i dedicació són els requeriments exigits a les treballadores. La ganduleria, la feina mal feta o la distracció mostren quelcom més que un comportament incorrecte en el treball: es consideren símptomes d'una mala qualitat com a persona que, de passada, desprestigia i taquen la seva família de procedència. A les empreses petites o als tallers, tan abundants a Catalunya, el paternalisme presideix les relacions laborals i, en aquests casos, és on regna més bé una ètica laboral en què família i empresa tenen una mena de continuïtat. En aquest context, cal aguantar els possibles problemes de la feina i cal agrair, en canvi, les millores que s'hi puguin donar:

Per Sant Joan (era l'any 1937) vaig entrar a treballar; tenia tretze anys quan vaig entrar a la fàbrica. Davant de casa vivia el senyor Bofarull i un dia em va dir per treballar a la fàbrica, que era de teixits. La primera setmana vaig cobrar sis pessetes, imagina't!... Cobrar sis pessetes tota la setmana, i els dissabtes també treballàvem. Després, durant molt de temps, vaig cobrar deu pessetes, això molt de temps... De vegades, em posava una pesseta més i jo li deia al senyor Bofarull: «Senyor Bofarull, han posat una pesseta més»; i ell deia: «T'he augmentat el jornal.» Vaig estar trenta-vuit anys a la mateixa fàbrica... (AF).

Val a dir que, a l'exemple anterior, el fet de ser molt jove en començar a treballar influeix en l'actitud de la noia i, tal com dèiem, en les relacions paternalistes amb un patró que és, al mateix temps, un veí de la seva família. Vegem a continuació una actitud ben diferent, més crítica i menys disposada a acceptar els baixos salaris rebuts. És clar que, en el cas descrit, no sembla pas que els patrons facin cap esforç per aconseguir un ambient laboral agradable i, per tant, no poden integrar les treballadores en els objectius empresarials:

Quan vaig tenir catorze anys, una miqueta més, ja vaig empençar a la fàbrica, la fàbrica dels caramelos. (...) Aquells amos eren molt cridaires, i per no res cridaven: només que anessis un minut tard ja et feien crits perquè t'havies adormit al matí; i quan era l'hora de sortir, de vegades, passaven cinc minuts i havies de callar, i no podies dir res. Si et sentien parlar una mica, ja et feien crits, per si feies anar massa la boca i no treballaves. I tot el dia estaven cridant..., et tenien allà com si fossis una esclava. I a l'hivern, que fèiem torrons..., allà, amb un fred que feia, amb les portes obertes, i estàvem mig gelades..., i allà treballant. Però, mira, havíem d'aguantar, i tot plegat guanyàvem sis pessetes. Vaig empençar amb sis (era l'any 1952), al cap de l'any, set, i al cap de l'any, vuit. I perquè ens augmentessin una pesseta havíem de dir: «A veure, que ens augmentin una pesseta, perquè no guanyem pas gaire.» I ells volien que treballéssim, i per augmentar-nos una pesseta els hi costava molt (CB).

L'acceptació de l'autoritat i l'obediència no han de confondre's amb la submissió o la resignació incondicionals. Quan les noies consideren que arriben a situacions límit, no dubten a reclamar unes retribucions o unes condicions de treball més bones. I el que trobem més sovint són formes de resistència individual que no s'exterioritzen a partir de confrontacions directes, sinó anant-se'n d'on hom està a desgrat i buscant una altra feina, cosa que s'acostuma a fer sense recança quan les condicions de treball no són satisfactòries. Les noies que treballen en el servei domèstic són les que canvien de feina més sovint perquè els costa adaptar-se a la vida dels seus patrons o perquè miren d'alleugerir les feines que han de fer:

La primera vegada que vaig anar a servir va ser quan em van llogar a casa F. per guardar porcs i, quan tornava, guardava una nena petita. Tindria uns onze anys. Aquesta feina d'anar a servir era molt dura, perquè treballàvem molt, no cobràvem res i menjàvem poc. La segona vegada que vaig servir tindria uns quinze anys i va ser a la torre de Buirà. Al matí anava a buscar aigua amb un ruc, donava de menjar als porcs i realitzava les feines de casa. Em pagaven el mes deu pessetes. La tercera vegada vaig servir a casa X, a Betesa; tenia uns disset anys i les feines que feia eren replegar l'herba, rasclar, lligar el blat, regar l'hort, cuidar els tocinos... Aquí ja vaig veure les coses clares i em vaig dir que no tornaria a servir més en una casa de pagès. Als vint anys seguiria servint i ara ho faria a casa del metge de Pont de Suert. Allí feia les feines de casa, però el metge anava pels pobles a cavall i del cavall també me n'havia de cuidar jo, a l'igual que d'unes gallines. Era una casa de senyors, però també m'havia de cuidar de coses de pagès, que jo no m'ho pensava, això. Aquesta va ser l'última vegada que vaig servir i he tret aquesta conclusió: el servir és molt lleig, però espavilla molt (CRL).

Com a contrapartida, les noies que treballen a botigues no acostumen a canviar tant de lloc de treball. S'adapten més fàcilment a unes condicions laborals que, d'altra banda, no acostumen a ser tan dures ni tan intensives com les que mostrava l'exemple anterior; i, mitjançant petites estratègies, sempre es poden afrontar les exigències d'amos o encarregats, fent-les així més tolerables:

Vaig treballar en una tenda de roba i confecció. Recordo que no ens deixaven temps per esmorzar, i nosaltres portàvem un entrepà i el posàvem dins d'unes capsas que hi havia al magatzem i que ningú fora de nosaltres tocava. Quan una senyora ens demanava alguna cosa i havíem de buscar-la dins del magatzem, aprofitàvem el viatge i mossegàvem l'entrepà (AMA).

Diguem, per acabar, que, si bé les relacions amb els patrons eren presidides per la jerarquia, amb les companyes de feina existien, en canvi, una horitzontalitat i una companyonia que sovint es traduïa en una sòlida amistat que podia arribar a durar tota la vida. Tenim nombroses descripcions d'ambients laborals que es recorden amb satisfac-

ció gràcies a l'harmonia i a l'ajut existents entre les noies i que predominen a la memòria per sobre de possibles rivalitats o conflictes. Sense oblidar els entreteniments, com ara acudits, bromes o cançons, que combatien l'avorriment o feien més suportable el soroll de les màquines. És la dimensió més humana de la vida laboral:

Totes les noies que vam anar a treballar mentre jo hi vaig ser, encara que ara faci vint-i-cinc anys que no hi vaig, encara ens trobem pel carrer i sempre enraonem i diem: «Oh, que bé que estàvem. Te'n recordes, d'això, d'allò...?» (...) Rèiem i posàvem la ràdio, allí... Vivíem un bon ambient. Les noies es canviaven els turnos, es feien favors... Hi havia molt bon ambient. Ja ho crec. Molt bon ambient (RP).

Totes les noies que treballàvem allà ens ho passàvem molt bé. La Teresa, que estava al mateix mostrador que jo, era molt divertida. Quan no hi havia gent comprant, sempre cantava i explicava xistes. I l'Albert, que estava a la xarcuteria, i que després es va casar amb la Teresa, també era molt simpàtic. Amb la Teresa encara ens trobem de tant en tant, alguna tarda, i xerrem. Amb les altres no tant; si ens trobem pel carrer, ens aturem un moment per preguntar com estan i tot això, però res més (MS).

Les relacions personals i d'amistat de la vida laboral són molt importants en l'etapa de joventut de les noies. I és, sens dubte, un dels aspectes que la dona troba a faltar si, quan es casa, deixa la feina i es dedica a les ocupacions de la llar.

ENTRE LA CASA I LA FEINA: EL VALOR DEL TREBALL

I ja, quan em vaig casar, vaig deixar de treballar (MS).

La vida laboral de les dones de les classes populars s'organitza d'acord amb el seu *status* socio-sexual i amb els requeriments imposats pel cicle familiar. Ho podem resumir de la manera següent: treball fora de casa quan és soltera; dins de casa quan és casada; fora i dins de casa sempre que cal.

Les dones, doncs, han treballat sempre, dins i fora de casa, en les feines productives i en les relacionades amb la reproducció; però el seu treball com a mestresses de casa no posseeix un reconeixement social i, en la mesura en què no és remunerat, no es considera com a ocupació laboral. Aquesta percepció ideològica del treball és assimilada per les mateixes dones, que consideren que l'abandonament del mercat laboral i, per tant, de les ocupacions remunerades és sinònim de «no treballar». Per això trobem tan sovint expressions com la que encapçala aquest apartat o com la que ens proporciona aquesta altra dona, quan diu que, «durant tota la vida de casada, a casa només ha treballat el meu home» (FP), la qual cosa no indica, evidentment, que ella no hagi fet res més

que gaudir de l'oci, ja que difícilment les dones de les classes populars poden sostreure's a les obligacions domèstiques i les feines que cal fer per a complir-les.

Com ja hem explicat abans, la imatge o l'estereotip de la mestressa de casa és clarament un producte de la ideologia burgesa, tot i que les tasques pròpiament domèstiques no són certament una invenció recent. En tot cas, d'una manera progressiva, el paper de la dona va anar re-cloent-se cada vegada més a l'àmbit de la llar, almenys com a referent ideal. En la realitat, però, el treball domèstic i el treball extradomèstic hauran de conjuguar-se i complementar-se sovint. En el cas de les unitats de treball familiar (pagesos, botiguers...), en què les tasques de producció i reproducció apareixen íntimament associades, formant un tot indistriable, la línia divisòria entre ambdós àmbits restarà difuminada i fins i tot buida de contingut. Això queda ben palès a les descripcions que les mateixes dones pageses fan del seu treball, en què les feines del camp i les tasques domèstiques apareixen com una unitat:

Ai, manyac!, de petiua, petiua, ja trebaiava com una mula: engegava les vaques, feia de ninyera, anava a fangar i al camp, feia la bugada, i tot el que es presentava... Em vaig fer un fart de trebaiar! Cada nit estava ben desllo-mada..., he trebaiat molt, jo, a la meua vida... (citada per PRAT, 1975 : 125). Cap als catorze anys, a més d'anar a l'escola, començo a anar a treballar al camp juntament amb els meus pares. Vaig, sobretot, a plegar olives, així com també ajudo la meua mare a fer les feines de casa: donar de menjar a les gallines, rentar els plats, rentar la roba... (RA).

En aquest context, en què la mateixa idiosincràsia del treball, d'una dimensió inevitablement familiar, impossibilita la construcció nítida i precisa d'una esfera exclusivament domèstica, les diferents etapes vitals de la dona no representen, com succeirà en uns altres àmbits, canvis i situacions diferents. Des que la unitat de treball familiar necessitarà la seva aportació o en considerarà la conveniència, la dona encetarà un procés de conjugació de tasques d'ordre divers que només assoliran unitat en el caràcter marcadament sexual de què hom les dota. Així, després que els darrers anys de la vida escolar representin l'inici d'aquest procés, el matrimoni no pot sinó situar-se dins d'aquesta mateixa dinàmica i ser-ne una continuació:

Quan me vaig casar, vam vindre a viure aquí a casa dels sogres, a cal Xano. Naltros mos vam quedar aquí a treballar la terra, com abans, a cuidar els vells i tot lo que convingui (...). Aquí teníem molta feina. Teníem que fer tot lo de la casa, lo del tros i ademés cuidar els vells (...). Allavons, si no treballaves al tros, què volies fer, si no hi havia res? Mira, a casa a cosir, fer labors, fer ganxet... (LSG).

Després de casada, vaig continuar fent el mateix que havia fet fins ara. Com el meu marit i el meu sogre treballaven junts, jo treballava per tots dos (PFB).

El matrimoni, doncs, no significa cap mena de trencament en les activitats laborals de la dona, entre altres raons perquè dins la denominació de mestressa de casa, en el cas concret de les unitats de treball familiar, s'hi encabeix tot: la feina o les feines de casa i la feina extradomèstica. Així, ella continuarà fent unes determinades activitats productives, com unes quantes feines del camp, anar a vendre al mercat, despatxar a la botiga o, en el cas dels tallers, encarregar-se de les feines administratives o de neteja. Es tracta d'un treball que normalment no és qüestionat, a diferència del que succeeix amb les feines assalariades; ben al contrari, aquí no es considera que l'esposa desatengui les seves obligacions domèstiques pel fet de contribuir al negoci familiar. I és que el treball i les relacions laborals que hi corresponen són determinats per la relació familiar. La dona no és una empleada, sinó una participant del negoci; ha de treballar-hi perquè el marit en sol ser el titular i això forma part de les seves responsabilitats familiars. La seva feina es considera un ajut, ja que normalment el treball és gestionat i controlat per l'home, únic agent econòmic que, per altra banda, la societat reconeix (CASAS, 1988).

En el context, generalment urbà, però no necessàriament, en què la unitat familiar subsisteix tenint com a base el treball assalariat, la situació és substancialment diferent. En efecte, en aquesta circumstància el model burgès de divisió clara i precisa de les esferes domèstica i laboral pot reeixir plenament; divisió, com hem vist, que té com a fonament principal associar la dona exclusivament a l'àmbit de la llar i l'home a l'àmbit laboral extradomèstic. I, encara que l'ideal burgès haurà de topar aquí amb excepcions i contradiccions amoinadores que provindran de la particular situació econòmica de les classes populars, no deixa de fer-se realitat en la vida de les dones la dissociació entre dos mons, amb lògiques separades, que les enfronten a la imatge de la mestressa de casa com a ideal que elles no poden aconseguir. D'acord amb això, s'organitzen les percepcions ideològiques respecte al treball remunerat de la dona casada: es tracta d'una *opció* (no pas d'una obligació) i d'un *ajut* per a l'economia familiar. Ambdues expressen sintèticament la valoració social respecte al treball femení.

El treball com a opció

L'*opcionalitat* del treball femení s'aplica d'una manera quasi exclusiva a la situació de la dona casada perquè, mentre és soltera, ben al contrari, se n'espera que contribueixi al benestar material de la família tot aportant el seu salari; però, un cop casada, la dona assoleix plenament les responsabilitats domèstiques, i aquestes passen a un primer pla. Amb tot, treballar fora de casa constitueix una possibilitat sempre oberta, però, ja que es tracta d'una facultat discrecional i no pas d'una obligació, és quelcom que pot ser sotmès a opinions i valoracions sobre la

seva conveniència o la seva necessitat. La ideologia respecte al treball femení influeix en la decisió adoptada per les dones, que en general prefereixen fer de mestresses de casa; ara, en cas de plantejar-se dubtes respecte a la possibilitat de continuar amb la feina, l'opinió del marit és la que acostuma a prevaler:

Jo tenia molta il·lusió de casà'm. L'únic que no em feia gràcia era deixar de treballar, però el meu home no volia que treballés. Jo volia continuar treballant, perquè a mi m'agradava molt, però a ell no li agradava. Ell deia que, si ens casàvem, volia, doncs, que jo estés a casa, que ens veiéssim les màximes hores, i no que pels turnos, o pel que fos, només ens veiéssim un rato a la nit i ja està. Ell volia que, quan anés a casa, trobés algú i em va convèncer per a què deixés de treballar, i jo vaig deixar de treballar (MCR).

El que es considera més satisfactori és interrompre l'activitat laboral en el moment en què la dona es casa, encara que de vegades s'espera fins al naixement del primer fill. Les opinions de les dones en relació a aquest fet són variables i, sovint, ambivalents: per això el parer del marit hi és tan decisiu. I els homes han assumit ben bé la construcció social de la dona com a mestressa de casa, fins al punt que creuen que el treball extradomèstic de les seves esposes constitueix una manifestació externa i visible de la incapacitat pròpia per a sustentar la família. Si no hi ha necessitats preemptòries, l'home s'estima més que ella resti a casa:

Vaig pensar, ara que els fills són grans, a casa tenim molts gastos, i, com a mi m'agrada cosir, que podria demanar feina a un taller de confecció, per a treballar a casa. L'hi vaig dir al meu marit i em va dir que res d'això! No li fa cap gràcia que treballi i em va dir que jo ja tenia prou faena a casa. També em va dir que no valia la pena, ja que s'ha de cosir molt i es guanya molt poc. Però, a part d'això, jo crec sincerament que ho fa perquè és molt orgullós i no li agrada que la seva dona hagués de treballar (tonteries!). Com tampoc era massa necessari, i per no discutir, ho vaig deixar anar i no en vam parlar més! (JM).

Després de la guerra civil, la legislació laboral franquista contribuï a reforçar les percepcions que hom ja tenia respecte al caràcter opcional de les activitats laborals femenines. S'incentivà que la dona, en casar-se, deixés la feina mitjançant tot un seguit de compensacions econòmiques a les quals no es tenia dret si continuava treballant.⁵ Moltes em-

5. El 1938 es promulga el *Fuero del Trabajo*, que estableix moltes limitacions al treball de la dona casada. S'hi assenyalava que «*el Estado libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica*». Per a poder treballar i cobrar ella mateixa el salari, la dona ha de comptar amb l'autorització del marit. A instàncies de la Sección Femenina, el 1961 es promulga la Ley de Derechos Políticos, Profesionales y de Trabajo de la Mujer. El fet que la dona tingui una llei especial per a ella indica ja que se suposa que el seu *status* laboral ha de

preses incorporaren l'esperit d'aquesta legislació a la seva pròpia política, de manera que la dona tenia veritables dificultats o inconvenients per a conservar la seva feina si és que ho volia:

En aquells temps era instituït així lo de la dona. Jo vaig deixar de treballar quan em vaig casar, als vint-i-tres anys; des dels catorze als vint-i-tres anys vaig estar a la mateixa empresa treballant. Allà ja no quedava cap noia quan es casava. Allà, de cinquanta noies que hi havia, no en va quedar ni una, totes es casaven i deixaven la feina. Llavors s'estilava i les mateixes empreses t'obligaven gairebé. Al casar-te, et donaven tantes mensualitats com anys feia que treballaves a la casa i el Montepio donava el mateix. Com feia nou anys que treballava, va representar bastant. Gràcies a això vem poder fer viatge de nuvis i comprar alguns mobles (DC).

Malgrat aquestes consideracions, treballar fora de casa i guanyar així alguns diners no constitueix res excepcional, especialment entre les dones obreres. El treball extradomèstic femení depèn, per a ser realitzat, de la interdependència que s'estableix entre la composició de la família, les necessitats d'ingressos i la qualitat de vida que es vol aconseguir, en una escala variable que pot anar des de les situacions en què el sou aportat per la dona és imprescindible per a la subsistència fins a aquelles en què solament complementa les aportacions totals i millora el nivell de vida.

Les situacions més crítiques per a la dona s'esdevenen quan l'absència o la mort del marit la converteixen en l'única proveïdora d'ingressos. Quan el marit guanya un sou reduït o quan els fills són petits i les despeses augmenten, la dona contribueix amb el seu treball a afrontar la situació i es reintegra, en canvi, a l'àmbit domèstic quan les causes que han conduït a ampliar les tasques habituals desapareixen. Els condicionaments de la vida familiar influeixen en les trajectòries laborals de les dones, que per aquest motiu tenen, sovint, un caràcter transitori. L'alternança entre activitats laborals i dedicació total a la família es mostra d'una manera paradigmàtica en el cas que ara presentarem. Quan era soltera, aquesta dona va treballar en un taller de costura, on va fer-se la roba de portar i la de la casa. En casar-se, va integrar-se a l'establiment que regentava amb el marit fins que nasqué el primer fill. Un any després calgué tancar la botiga. El marit trobà feina, però el sou no era gaire alt i el naixement del tercer fill, a més de la malaltia d'un familiar pròxim, va agreujar la situació. Arribaren, a més, els anys de la guerra: la muller va haver d'enginyar-se-les per a poder portar diners o menjar a casa, cosa que aconseguia gràcies a petites estratègies basades en l'es-

ser diferent i, per tant, no respon als principis d'igualtat. Amb tot, incorpora algunes millores, encara que continua imposant restriccions al treball femení, tant pel que fa a la seva regulació laboral com per la classe d'activitats que es permet exercir a les dones —vegeu ORANICH (1978) i SÁNCHEZ (1988).

traperlo. La mort posterior del marit va determinar que ella hagués de tornar a buscar una feina remunerada. No era fàcil per a ella sola mantenir els tres fills. Va comptar amb l'ajut d'alguns parents i, sobretot, de la filla gran, però van ser uns anys molt durs:

Allavòrens, com que no ens arribaven els cèntims a final de mes, vaig tenir que buscar un despatx per fer les llimpieses, i vaig entrar a l'Institut Nacional de Previsió. Així era la meua vida: portava la porteria, feia el despatx i venia a la plaça (AS).

El treball com a ajut

Els treballs remunerats de les dones casades no són duts a terme tan sols quan hi ha necessitats preemptòries. Ja hem dit que entre les classes populars es considera ideal que la dona casada s'estigui a casa i pugui tenir cura de la família, però, quan els fills van a l'escola o treballen i la dona gaudeix de més temps, quan les oportunitats de treball són favorables localment o quan hi ha facilitats per a fer la feina dins mateix de casa, pot emprendre's un treball remunerat sense cap inconvenient. Els ingressos extres que s'ocasionen serveixen aleshores per a millorar el nivell de vida de la família i es destinen a subvenir a unes necessitats concretes que, altrament, no es podrien prodigar (vestit, electrodomèstics, estudis dels fills, vacances, millora de la llar, etc.). Contràriament al que succeeix entre les dones de classes mitjanes/altes, el treball extradomèstic no es realitza per motivacions individuals (com el desig, per exemple, de gaudir d'independència econòmica o per raons professionals), sinó per tal de millorar la posició i la qualitat de vida de la família. És un treball percebut com un *ajut* per a l'economia familiar i, com a tal ajut, es considera que pot intensificar-se o interrompre's segons les conveniències del col·lectiu familiar (NAROTZKY, 1988).

La consideració segons la qual el treball extradomèstic constitueix un «ajut» s'associa amb la percepció que és complementari respecte a les activitats domèstiques. Per això, és molt freqüent que les dones vulguin feines a temps parcial, que no les ocupin tot el dia:

Quan em vaig casar, vaig deixar el treball. El meu home em va dir que, com que tenia feina a casa, podria deixar de treballar tot el dia. Jo hi vaig estar conforme. Hi anava a les tardes a fer hores; quan les xiquetes marxaven cap al col·legi, jo marxava també cap a la fàbrica, que quedava a prop de casa. Al cap d'un quant temps em portaven feina a casa per repassar (FP).

Per la mateixa raó, no s'està disposat a acceptar l'allargament de la jornada laboral, sobretot si es treballa tot el dia, ni que sigui a costa de retribucions més bones:

Ningú volia fer hores de més. L'encarregat ens deia: «Vosaltres no voleu fer més hores perquè, com teniu terra, no us cal.» Però no volíem perquè sí que teníem que anar a la terra, però també estàvem casades, i teníem feina (AF).

Hom pot trobar amb força freqüència que les dones fan feines remunerades al domicili propi. La incidència de les manufactures domèstiques varia d'acord amb les oportunitats locals i sovint hi ha indústries fàcilment descentralitzables pel tipus de feina i per la tecnologia (les feines de confecció i de muntatge són les més comunes).⁶ Les dones acostumen a acceptar aquesta mena de feines per la seva fàcil complementació amb les activitats domèstiques. La inestabilitat laboral que això implica no es considera un obstacle, ja que el mateix treball de la dona es veu també com a transitori. I no és gaire important tampoc no poder comptar amb el «salari social» si ja es té el del marit. El treball a domicili pot variar molt quant a característiques i dedicació i s'hi poden destinar moltes hores, tot compaginant-lo amb les activitats de la casa, aprofitant qualsevol moment entre feina i feina i fent servir tota la capacitat laboral de la família:

Al poble hi havia una fàbrica d'agulles, de xecs, de botons, i van donar a les cases unes màquines que eren grossotes i feien un soroll...! I tu anaves a buscar feina, i així en tenies per dos o tres dies i en la màquina picaves. Al matí treballava jo i la mare feia la feina i cuidava de l'Enric, i a la tarda picava la mare i jo anava a l'escola. També a les cases donaven uns bidons d'agulles de cap que devien fer tres o quatre-cents quilos i tu havies d'anar-les traient i triar-les damunt de la taula, i això ho féiem al vespre, i la padrina, pobreta, també ajudava (MM).

Quan vaig veure que era a casa i que vaig poder, de seguida vaig demanar feina. Ves!, per poder guanyar alguna cosa. (...) Va ser al quedar-me a casa tota la tarda, va ser quan vaig demanar feina a ca la X... Doncs mira, guanyava el que podia, que guanyava molt poc. I fins que un dia el meu home va dir: «Per fer això, capçar cordons.» I, és clar, vaig deixar ca la X. (...) Allavòrens això es va anar complicant, perquè cada dia hi havia més feina. De moment ho hem anat portant la Maria i jo soles, com podíem, fent moltes hores. En això de picar cordons... he arribat a fer tretze o catorze hores cada dia (RP).

6. BALCELLS (1974) mostra la gran implantació que tingué a Catalunya el treball a domicili durant el primer terç de segle. La descentralització del procés productiu d'algunes fàbriques va propiciar l'extensió de les manufactures domèstiques en el ram de la confecció, la roba blanca, els guants i el calçat. De vegades, les mateixes obreres que treballen a les fàbriques se n'emporten feina per continuar fent-la a casa, però n'hi ha que treballen exclusivament al seu domicili. Barcelona, Manresa o Mataró eren les poblacions on el sistema era més estès, encara que la millora dels mitjans de comunicació va implicar que s'anés difonent per bona part de petites poblacions rurals i viles. També en l'actualitat les dones són la força de treball predominant a l'anomenada «economia submergida».

«Les dones ho fan tot»: amb aquesta frase es pot resumir la flexibilitat amb què les activitats de la dona s'adapten a les necessitats de la família i com la seva dedicació al treball domèstic i a les feines remunerades se subordina als requeriments familiars. Són aspectes que fan entendre per què la participació femenina en el mercat laboral ha adoptat sovint un caràcter irregular i transitori, que la lògica del benefici empresarial ha sabut aprofitar tot fent servir el treball femení per a tasques poc qualificades o mal retribuïdes. La interdependència entre família i treball s'expressa així dramàticament en la vida de les dones que lluiten per transformar les bases socials i ideològiques que han menat cap a unes situacions de subordinació i desequilibri en el context laboral. Per això són elles les qui amb més convenciment van forçant el canvi en allò que apareix com un dels eixos fonamentals de l'existència femenina: el matrimoni i la família.

LA VIDA SOCIAL I EL LLEURE

LA VIDA ESCOLAR: LA TROBADA DELS ALTRES

La família constitueix, generalment i natural, el primer espai d'interacció de l'infant. En aquest sentit, és indispensable de constatar que els pares, els germans —quan se'n dóna el cas— i, en general, totes aquelles persones que s'encabirien sota la denominació, més o menys laxa, de parents conformen el primer nivell de convivència i relació dels més petits. Igualment, com una extensió lògica dels pressupòsits implícits en aquest principi, i amb una validesa major per a les zones rurals, el veïnat es presenta, conjuntament amb la parentela, com una primera zona de contacte de l'infant amb el món exterior. Amb la família com a epicentre, doncs, les primeres vies relacionals de la nena són determinades pel parentiu (germans, cosins...) i per la proximitat de residència (veïnat); totes dues variables es configuren, encara, a l'entorn d'una tercera que, bé que no sigui d'una manera estricta, acabarà d'arrodonir aquest primer univers delimitat de contactes i que no és altra que l'edat. Efectivament, l'edat es revela ben important en la formació de grups de joc:

Jugàvem a baix al carrer, amb els amics del carrer. A l'estiu baixàvem a prendre la fresca tot el veïnat, fins a les tantes de la nit, com feia tothom. (...) Tenia amigues i amics, sobretot un que vivia davant de casa, que sempre jugàvem al carrer, i com que les famílies eren molt amigues (...) i ens ho passàvem molt bé, perquè jugàvem a tota hora, érem com a dos germans (RP).

Me vaig relacionar amb moltes noies del poble (...), però la meva millor amiga era una cosina meva que es deia Quimeta, que sempre anàvem juntes (TG).

Precisament, el parentiu i el veïnatge, primers factors motors d'aquest àmbit d'interacció primari, podran prolongar-se, en alguns casos, en el temps fins a les etapes vitals més avançades. En aquest cas, la seva perdurabilitat haurà de salvar un primer escull ineludible que, al seu torn, fixarà més encara i més definitivament la variable de l'edat:

ens referim, òbviament, a l'escola. En efecte, l'escola permet ultrapassar els límits primaris d'interacció reclosos en els àmbits domèstic, veïnal i de parentiu i representa la *trobada dels altres*, la possibilitat o la necessitat de configurar un nou grup de relació. Aquest grup de relació escolar es construirà al voltant de dues variables fonamentals: l'edat i, almenys per a la pràctica totalitat del nostre període, el sexe:

Anàvem a una sala perquè no n'hi havia, d'escoles. Hi havia una sala i allí anàvem a costura. Encabat també vam anar a una altra casa. (...) Los nens no venien amb naltros. Tenien l'escola allí on ara hi ha l'Ajuntament. (...) Los nens sempre van anar allí, a la primera planta, fins que van fer l'Ajuntament nou. I les nenes, mira, un camí aquí i l'altre allà (TA).

I és que, certament, l'entrada en l'àmbit relacional escolar representa, de bon tros, si no la primera, sí la més important socialització conscient de la diferència de sexe, tot fomentant l'establiment de límits intersexuals i la cohesió interna dels grups de gènere que se'n deriven. Pensem que les escoles mixtes tingueren poca implantació i durada en aquest període, que es pensava d'una manera generalitzada que nen i nena havien de rebre una educació diferenciada i separada. Fins a la Segona República no començaren a difondre's els principis de la coeducació, però cal dir que les escoles mixtes que es crearen en aquells anys, i també les poques experiències anteriors (escoles racionalistes, Escola Moderna), no deixaven de considerar que les nenes havien de rebre una formació domèstica a més de cultural.¹ El franquisme reinstaurà la segregació total de sexes a l'escola tant pel que fa als principis educatius com a la separació d'aules i de centres on s'impartia l'ensenyament. D'aquí que puguem afirmar que en aquest període l'escola implica la institucionalització de la *identitat* amb persones del mateix sexe i de la *diferenciació* respecte als nens, clarament percebuts com una altra categoria. Hom restava a l'escola una part considerable del dia, i això comportava també, com hem dit, l'establiment dels límits d'edat i, encara, d'uns altres d'índole més diversa, com ara els de caràcter intel·lectual:

Vaig començar a anar a col·legi als sis anys, fins als dotze anys. Allavors hi havia un col·legi a baix a l'Ajuntament i a una banda hi havien els nens i a l'altra les nenes, i allavors feien seccions: les grans, les mitjanes i les petites, que seien en un banc; i allavors, quan s'havia de donar la lliçó, donaven els mapes a tot el grup i anaven preguntant; i si no ho sabies et feien anar al darrera, perquè el que sabia més passava al davant (MRR).

Serà a l'escola, doncs, veritable enclavament iniciàtic del trajecte vital de les dones en la seva esfera social, on la inculcació i l'afermament dels principis de la diferència es viuran de la manera més explícita. D'altra banda, aquest evident component social que cal reconèixer a la insti-

1. Vegeu CORTADA i SEBASTIÀ (1988).

tució escolar no podrà eludir tampoc que, en ocasions, al foment de les diferències assenyalades s'hi hagi d'afegir la possibilitat de fornir les primeres topades amb les diferències socials:

En aquell temps, totes les famílies acomodades internaven els fills a col·legis religiosos, i amb mi i els meus germans van fer el mateix. A mi em van internar als sis anys al col·legi de Jesús i Maria de Tarragona. Al Pere el van internar als jesuïtes de Barcelona, i tot sovint l'anàvem a veure, perquè els deixaven sortir poc. Jo fins als deu anys anava a dormir a casa meua, però a partir de llavors ja em vaig quedar al col·legi, i només podia anar a casa a les vacances d'estiu i el dia de Nadal (MV).

Hi havia quatre col·legis, dos de nens i dos de nenes. Les nenes dels col·legis nacionals —que deien de mestres—, que anàvem sense pagar, i les monges. A les monges hi anaven moltes nenes, però a les escoles nacionals hi anàvem molt poquetes; i de nens, igual: els nens, als col·legis nacionals, hi anaven molt poquets; i hi havia un col·legi de nens, que era pagant, i hi anaven molts (CB).

Després que la família, amb les seves extensions de la parentela i del veïnat, representi el nucli central, primer i únic, de la nena en els seus primers anys, l'escola s'incorporarà aviat a desenvolupar la funció de marc relacional de referència. Tanmateix, la configuració d'aquest primer grup de relació escolar, com ja hem esbossat, no ha de pressuposar necessàriament l'abandonament dels vincles de veïnatge i parentiu com a factors constitutius del marc de relació social de l'infant, els quals podran ser recuperats a l'esfera extrascolar, que s'estableix així a la base d'una estructura relacional binària (escola/família-veïnat). Sigui com sigui, l'espai convivencial per excel·lència de la infantesa és el joc, bé com a parèntesi dins la jornada escolar, bé com a continuació d'aquesta:

A l'hora del pati jugàvem a corda, a saltar més alt, més alt...; a salts d'alçada, dona! També, quan sortia de l'escola, m'agradava anar a baix a la plaça a jugar amb les xiquetes que vivien per allí (EG).

En efecte, el caràcter central del joc és emfasitzat pel privilegi que li atorga la memòria. Hom recorda a bastament i d'una manera precisa el temps irrecuperable del joc amb tota mena de clarícies:

Al col·legi no jugàvem gaire, més aviat jugàvem quan sortíem al carrer. Jugàvem a moltes coses, amb no res ens entreteníem. Jugàvem a la xancla: dibuixàvem quadros a terra i tenies que llençar una pedra a un d'ells, i després has de saltar amb un sol peu per damunt del quadro on has llençat la pedra. Encabat, també jugàvem a la cluca d'amagar, a la cluca del mig, que consisteix en que un es posa al mig i els altres fan un quadro i t'has d'anar canviant de punta i el del mig ha de fer el possible per prendre el lloc a algú. També saltàvem a corda. També jugàvem a Sant Joan de les Caramelles, que és allò de «*un caballo se ha perdido, ensillado y enjaulado, que pase el rey...*»; a nines, a arrencar cebes, al tres en ratlla, a les cintes, al dó-

na-i-deix, que és allò de fer figures amb un fil: tu en fas una i jo t'agafo el fil d'una certa manera que en surt una altra. També jugàvem a les pedretes. Això de les pedretes és que busques tres pedretes al més planes possible, les deixes a terra, n'agafes una i la llences a l'aire de tal manera que t'ha de caure al damunt de la mà; després agafes la segona pedra i fas el mateix sense que et caigui la que hi tens, i així amb l'altra. Qui aconsegueix tenir les tres pedres al damunt de la mà guanya (JB).

Si bé l'espai del joc es manté constant al llarg del nostre període, a cavall entre el pati de l'escola i el carrer i la casa, i fins i tot la mateixa essència dels jocs, a voltes amb una clara remarca sexuada, no sembla presentar canvis significatius, allò que sí que apareix transformant-se de mica en mica, especialment cap a les acaballes del període que analitzem, és la substitució creixent de les joguines que la imaginació havia de construir per unes altres que el desenvolupament industrial havia possibilitat de fabricar i comercialitzar:

A casa meva jugàvem al dòmino, al parxís o a les cartes, i, si no, com que teníem un terrat molt gran, jugàvem al terrat a pelar patacons o a saltar a corda (...). Una vegada ens van comprar un joc de bitlles i, ai!, semblava que no havíem vist mai res de tan maco (RG).

EDUCAR LA DIFERÈNCIA: LA DESCOBERTA DE L'ALTRE

Establerts els primers fonaments del discurs de la diferència, aquesta s'haurà d'afermar mitjançant l'establiment de relacions perfectament fixades i controlades entre ambdós sexes. Acabat el temps del joc, superada la infantesa, en el període de joventut la sociabilitat pren com a marc natural el domini del lleure. Els lligams del parentiu s'afluixaran durant aquesta etapa i seran substituïts per les relacions d'amistat, que, en una prolongació del grup relacional infantil, es configuraran a l'entorn de les colles, les trepes o les quadrilles. Com una conseqüència lògica de la socialització dissemblant, que incloïa, com hem vist, i entre d'altres, àmbits escolars distints per a nenes i nens, la joventut s'encetarà amb grups d'amistat unisexual:

No es feia com ara, que van junts amics i amigues. Natros no. Si algú venia en una de totes, natros fèiem lo comentari: este m'agrada, l'atre que lo trobes feo, i xalàvem i mo'n ríem, en esta mala sombra, mira (LB).

Malgrat tot, com hem assenyalat, la joventut ha de representar un parèntesi vital caracteritzat per la possibilitat del lleure, per l'entronització de l'esbarjo com a centre neuràlgic de la vida de relació. I en aquest context, també, la joventut ha de constituir-se en l'etapa, neces-

sària i imprescindible, dels primers contactes amb l'altre sexe, possibilitats per aquest clima hegemònic de l'oci i l'amistat:

Anàvem una colla d'amigues i al poble hi havia varies colles de nois. Nosaltres, al ball, ens trobàvem amb uns; al cine, amb uns altres (DP).

Aquest inici de la relació amb «els altres» conduirà, sovint, a la formació d'un nou grup d'amistat o, si més no, d'un grup relacional ampliat amb la integració d'un altre grup unisexual, en aquest cas masculí:

De primer vaig empear amb una amiga, després ja en vam tindre dos, i, quan ja vaig tindre vint anys, ja sortíem cinc o sis noies. I si hi ha cinc o sis noies, sempre vénen nois per allà, i sempre en coneixes, i fas una pandilleta (CB).

Sigui com sigui, allò que també sembla revelar-se com a comú és la voluntat de manteniment d'un espai relacional privatiu del grup d'amistat primari unisexual: amb els nois s'hi mantenia una relació superficial («enraonàvem», «fèiem la broma», s'acostuma a dir). Així, després de ser socialitzats en la diferència i en la separació sexuals, els nois, a qui es reconeix un paper actiu enfront de l'actitud passiva que hauran d'adoptar les noies, podran accedir al contacte amb els seus oposats i formar una nova unitat d'interacció; tanmateix, noies i nois maldaran per conservar vigent aquella parcel·la de relació íntima i referencial tocant a la particularitat del seu sexe. Aquell primer grup relacional bàsic de la jove, doncs, contínuament tindrà necessitat de reactivar-se i, així mateix, els seus components sempre es reconeixeran una relació especial.

Constituits els grups d'interacció, l'àmbit on aquesta relació es desenvoluparà i es farà possible serà determinat per la mateixa idiosincràsia del lleure. I, encara que les activitats lúdiques han anat canviant amb el temps, sí que podem afirmar que la distracció predominant en el conjunt del nostre període, pel que fa a la canalització de les ocasions d'encontre heterosexual, és, sens dubte, el ball. Una tal activitat, que serà objecte de transformacions constants, anirà mantenint amb deseiement aquesta posició prevalent al llarg del període:

Els diumenges feien ball al casino, amb una gramola. Tots els homes eren socis, i pagaven cinc duros el mes, o dos duros, no ho sé. Quan tenien cèntims, au!, compraven un disco nou. Quan sortia una cançó nova, compraven el disco de seguida, i d'aquesta manera escoltàvem sempre música moderna (OM).

Mentre vaig ser a Urtx, sortia amb els amics. Nois i noies anàvem a ballar a Alp i a Puigcerdà. Posaven música amb una gramola. Aquí a Urtx també en fèiem, de ball. Teníem un manubri i cada diumenge feien festa (RF).

Sortíem amb les amigues. Esperàvem que arribés el dissabte i el diumenge per anar a ballar a Les Palmeres, perquè aquí, a Tarragona, hi havia un restaurant, que es deia Les Palmeres, on feien balls, i era com una cosa molt nova; o també anàvem a l'Imperial Tarraco, que allí hi havia una dis-

coteca molt bonica. El Làuria també estava molt bé. I, quan no fèiem això, doncs també es feien balls particulars. Jo m'ho passava molt bé, i, normalment, aquests balls els organitzaven els nois que havien vingut amb nosaltres a fer el comerç i, clar, ens convidaven, i nosaltres, doncs, hi anàvem. Fèiem sangria i posàvem música, i ja està (MCI).

Els diumenges anàvem amb la colla, amics i amigues, a la Creu Roja, al Club Dinàmic, o al Set a Nou. Eren llocs on es podia ballar i alguns eren centres recreatius on es jugava al billar, escacs... Alguns cops (molt pocs) havíem anat a Piscines i Deports, que ho consideràvem com un luxe (DC).

Des de la gramola fins a les discoteques més primerenques, sorgides amb el desenvolupament econòmic dels anys seixanta i lligades a l'esclat turístic, passant per la proliferació d'orquestrats que animen les festes majors de l'època, el ball assolirà, malgrat la diversitat i l'evolució que hem palesat, una presència central en la vida social de lleure de ben bé mig segle.² De vegades assoleix una dimensió col·lectiva, com en el cas de les festes majors; unes altres vegades s'organitza a locals de centres o associacions. La difusió del tocadiscos serà essencial per a l'esclat de les «festes particulars», tan a la moda en les dècades dels cinquanta i dels seixanta. Una bona mostra de la posició eminent i, molt sovint, quasi única del ball en aquest període és l'extraordinària diversitat tipològica que presenta i que, alhora, és minuciosament evocada per la memòria:

Es feien balls diferents, molt animats. Recordo que hi havia el ball de rams. El ball de pensament consistia en que érem les noies les que compràvem els rams als nois. El ball de l'escombra també era molt divertit. Després hi havia el ball de la toia. Primer subhastaven una cistella, amb licors, xampany, galetes, etc. Normalment se la quedava un grup, no un sol. Llavors aquests ballaven amb les seves parelles, ells sols, a la pista; ballaven el ball de la toia (CF).

Ateses aquestes consideracions, no és pas d'estranyar que la ritualització d'un esdeveniment de la centralitat d'aquest assoleixi registres força elevats i estereotipats:

Nosaltres, les noies, ens assentàvem al palco i esperàvem que els nois ens vinguessin a buscar. Hi havia dies que costava que la gent sortís a ballar. Llavors, els encarregats del local tancaven i obrien els llums, volent dir que, si no ballava ningú, tancarien. Recordo que els nois estaven en un cantó i les noies a l'altre. Era una mica ridícul (CF).

S'havia de ballar un noi amb una noia i, si el noi no et venia a buscar per anar a ballar, t'havies d'estar assentada, allà, en una butaca, sense poder-te moure (CB).

2. A finals de 1950 s'assenyalava que el nombre de turistes que havia passat per Espanya durant aquell any era de 600.000. El 1951 la xifra d'estrangers sobrepassava el milió, el 1952 se situava sobre el 1.500.000 i el 1953 s'arribà al 1.700.000. D'altra banda, el 22 de juliol de 1959 s'aprovà el decret-llei del Pla d'Estabilització Econòmica al cap de dos dies que Espanya ingressés a l'Organització Europea de Cooperació Econòmica.

Com ja hem assenyalat anteriorment, la dona haurà d'assumir, en les diverses parcel·les de la seva quotidianitat vital, un paper subordinat, secundari, passiu..., davant de la prerrogativa de comandament que hom reconeixerà, amb justificacions de caràcter divers però convergents en essència, en l'home. El cas del ball n'és, tan sols, una petita mostra que, tanmateix, no deixa de ser eloqüent i significativa. A l'interior d'una actitud sempre receptiva, d'espera, que devia suscitar no poques angoixes, a la jove se li ofería, potser com a compensació del seu vinculament resignat, la possibilitat d'una enganyosa autoritat en la concessió dels seus favors:

A Horta, en aquell temps, hi havia molt poques noies i molts nois. Els nois, abans d'entrar al ball, es posaven fora i a cada noia que entrava i li agradava li preguntaven quina peça ballarien; però, clar, que si n'hi havia un que era més simpàtic o et feia més gràcia, ballaves en ell unes quantes peces seguides i, quan venia el que et tocava, li deies: «Ah, no me n'hai enrecordat!» I tu, clar, ja havies ballat un rato en lo que t'agradava més (DP).

Comptat i debatut, la petulància gallarda del mascle i la fugissera sensació de deessa de la femella garantien i fixaven, un xic més, el principi de desigualtat i complementarietat que havia de dirigir les seves vides. La ritualització del ball no podia pas concloure sense una darrera aportació, encara, a la formalització i l'assentament dels dos arquetips sexuals en joc; una aportació que, malgrat la naturalitat que li atorga l'habitud, va fonamentant la interiorització d'una de les claus que amb més clarividència ens revelen la veritable situació de la dona: la seva dependència econòmica de l'home:

També em deixà ballar amb xiquets quan vaig ser més gran, però d'aquella manera que es ballava abans, que només te tocaves amb les puntes dels dits. Ah, això sí!, a la mitja part del ball, el xic amb el que havies ballat t'havia de pagar un refresc, demanessis el que demanessis (RC).

A banda la idea esmentada, la citació precedent ens introdueix lúcidament en un dels aspectes consubstancials al ball per a tot el període analitzat i que, d'una manera latent, ja és apuntat en alguna de les citacions anteriors. La qüestió no és altra que el control i la vigilància. En un context en què els contactes intersexuals són limitats i delimitats amb precisió, i és justament al ball on aquesta proximitat assoleix la seva expressió màxima, hom no dubtarà, certament, a exercir tota la pressió necessària per tal de mantenir incòlume el principi de la integritat que, així mateix, s'endevina com a penyora imprescindible de la jove per a sotjar el futur amb garanties:

Les xiquetes anaven a ballar amb les seves mares. Unes es ficaven durant tota la nit al mig de la pista ballant, i ses mares assegudes fins a l'hora de marxar. (...) La meva mare era d'aquestes dones que no et deixava ni respi-

rar. Es passava tot el ball asseguda en un banc sense perdre'm d'ull. I ojo si un xiquet se m'acostava, que allavons em feia marxar cap a casa (RC). Per la nit, si feien ball, les mares ens acompanyaven i es sentaven a una taula a mirar com les filles ballaven. Era de les nou a les onze de la nit. Quan tornàvem a casa, els amics venien amb nosaltres i ens deixaven quedar a la porta de casa uns deu minuts per a parlar, però sempre tenia que estar la porta oberta (CE).

I tocaven les dos, les tres del matí, i guapament les parelles ballant al so de l'orquestra o, segons quines verbenes, amb discos; i les mares, pobretes, les veies ja a la matinada que amb el fred es posaven la jaqueta, assentades a una cadira, unes al costat de les altres, contant les seves coses... I quan destapaven el xampany, «Portem una copeta a les mares, que estiguin contentes»; i les hi portàvem coca i xampany, i elles: «Bueno, nena, a quina hora s'acabarà això?» Però elles aguantaven el tipo... S'ho passaven molt bé, sentien música, parlaven i s'adormien, però aguantaven el tipo per a esperar a la nena (DC).

A la vigilància exercida principalment per les mares, però també per àvies o germans de les noies, cal afegir-hi encara la rècula de disposicions, pràcticament generalitzades, referides a horaris de tornada a casa, a dies permesos de sortida..., les quals, exercides també amb un caràcter imperatiu i incontestable, col·laboraven al sosteniment d'aquesta atmosfera de submissió i dependència en què fins i tot el lleure, l'espai de realització personal i d'una descurança social més gran per excel·lència, es presenta previst i codificat al detall, sense fissures. En el nucli d'aquesta actitud, a la seva base, hi trobem present el discurs vehiculat sobre la qüestió per l'Església. En efecte, la posició de la institució eclesiàstica respecte al ball havia estat, des de l'origen, de denúncia constant i vehement del seu caràcter pecaminós i, en conseqüència, d'oposició radical a la seva pràctica:³

Ah, escolta, saps què em va passar una vegada, quan hi havia un capellà que es deia mossèn Jaume? Doncs es va enfadar perquè jo era de la Junta i vai ballar. És clar, a casa nostra teníem cafè i vam fer ball. I, xiquet, quan vai anar a confessà'm, me va treure una repulsa..., que per què havia ballat. Oh, ves, i què havia de fer, doncs, siguent a casa? Ves què havia de fer,

3. Hi hauria tota una llarga tradició eclesiàstica d'estigmatització del ball que compta amb la col·laboració de personatges com els sants Basili —que qualifica el ball de «*fragua de obscenidades*»—, Joan Crisòstom —«*escuela pública de pasiones impuras, abuso criminal de los dones de Dios, obra y diversión de los demonios*»—, Ambròs —«*conjunto de iniquidades, escollo de la inocencia y sepulcro del pudor*»—, Efreem —«*causa de ceguedad para los hombres, y una ocasión de caídas para las mujeres*»—, Jeroni o Agustí. Ja als anys quaranta, en la literatura edificant que proliferà hom hi podia llegir afirmacions d'una índole ben similar: «*El baile no es solamente un mal; es, asimismo, una fuente de males y de pecados*»; «*Los bailes, según se verifican de ordinario, están llenos de peligros y de escándalos y de lazos para las almas*»; «*¡Horror, horror! No son ya un peligro de pecado, son ocasiones próximas de pecado, son lascivos, no por la manera de bailarlos, sino en sí mismos*». Citacions extretes de R. VILARIÑO, *Caminos de vida. XLIX. El baile. L. La plaga de la deshonestidad*, El Mensajero del Corazón de Jesús, Bilbao, 1944, p. 11.

estar amagada? I me va dir que havia d'estar al foc. Jo era de la Junta de les Esclaves i, com que es va enfadar, vai sortir. Vai dir: «Doncs fora, ja no ho vull ser més» (LSG).

La difusió d'aquest discurs eclesiàstic propiciava, ben certament, l'adopció d'actituds similars entre la feligresia; actituds que, és clar, quan no eren assumides directament pels seus destinataris naturals —els joves—, podien comptar amb el suport incondicional dels seus superiors més directes, els pares:

Per Quaresma no hi havia ball i tothom es passejava per la carretera, però nosaltres no ens relacionàvem amb cap noi. No anava mai al ball perquè la mare deia que era pecat anar al ball (AR).

Ens agradava molt anar al ball i a les festes majors. Però el papa no volia que hi anés; si de cas, demanava permís a la mama i em deia: «Vés-hi, però a l'hora a casa.» A mon pare no li agradava gens que anés al ball cada diumenge; em deia que el ball només era per a les minyones. Ves quines coses! (EG).

Aquesta ofensiva contra el ball, percebut com una font de degradació moral, conduïda per l'Església, en el darrer terç del nostre període rebé un impuls considerable per part del poder civil. Així, un cop acabada la guerra civil i a l'interior de l'aliança Església-Estat que es donarà sota la fórmula del nacionalcatolicisme, el ball serà severament controlat, minuciosament reglamentat i fins i tot, a voltes, prohibit.⁴

Malgrat això, o potser per això, la veritat és que el ball no solament sobreviurà als atacs i a les pressions dels qui li atorguen la categoria de raó explicativa fonamental de bona part dels perills que assetgen el

4. La Junta Provincial de Guipúzcoa del Patronato de Protección a la Mujer proposa el 1943, respecte al «baile cerrado, el nocturno, el de salas o salones», que hi havia d'haver, «en las poblaciones, cierre absoluto de los más descarados, al menos reglamentación rígida y una severa vigilancia para los demás. En los pueblos, un sistema de prohibición absoluta» («Arzobispado de Tarragona, Administración Apostólica, Circulares», 7 d'octubre de 1943, p. 6). Noteu, de passada, les idees implícites de perniciositat especial del ball per a la dona i de perillositat, també major, del ball per als habitants d'àmbits rurals. Com hem dit, en el context de la postguerra l'Estat franquista s'esforçarà per col·laborar estretament amb l'Església, de qui, en bona mesura, el règim havia obtingut les bases ideològiques. Així, sota el signe de l'entesa i l'auxili, prescripcions com ara la comunicació del governador civil de Lleida, donada el 1941, no poden resultar estranyes: «Con referencia a los bailes, tolerables cuando se desenvuelven con arreglo a las normas de la moral y del mutuo respeto, observarán, sin excepción alguna, las siguientes normas: 1. Solamente podrán organizarse los domingos y días festivos. 2. Salvo en los casos de fiesta mayor únicamente podrán celebrarse por las tardes. Quedan prohibidos por lo tanto por las mañanas y por las noches. 3. Los bailes que se organicen por la noche en las fiestas mayores, concluirán necesariamente a la una de la madrugada. 4. En todo caso habrán de celebrarse en los locales habilitados legalmente para bailes. 5. No se admitirá la asistencia a los mismos a los menores de 16 años» («Circulares del Vicariato General. Tarragona», juliol de 1941, p. 2). No cal dir —i seria poc perspicaç no fer-ho— que, a banda algunes consideracions més, l'Estat aprofitarà la conjuntura per a poder cristallitzar interessos evidents de control de l'ordre públic.

jovent, sinó que, com ja hem indicat, es constituirà en el moll de l'os de l'espectre festiu i de lleure de bona part de la gent de l'època. Així, la festa major, baricentre de la vida social i del lleure per excel·lència i generadora de la pràctica, habitual en aquest període, d'aglutinar bona part de la joventut de les poblacions de l'entorn, es dissenyarà al voltant del fil conductor del ball:

Quan era la festa major, feien un envelat de canyissos, allí a la plaça. Estava la plaça encimentada, posaven l'envelat al voltant de la plaça i quedava tancada. Hi posaven un escenari per a posar els músics. Les festes eren a l'estiu, el 15 d'agost, i es posava de gent!... Venia tot Mont-roig, camions, autocars de gent, carros; tot Vandellòs, tot ple de carros pels garroferals. S'hi quedaven, doncs, la nit i tot. Hi havia un gentiu!... Tot era a base de ball. Per exemple, començaven a les cinc de la tarda, plegaven a les nou; llavors a les deu tornaven a anar a ballar fins a les quatre del matí. Ballàvem el ball del ram, fèiem la toia, el ball del pensament, i tot això. I així sempre estaves esperant que arribessin les festes (OM).

Ara, certament, el ball, tot i el seu caràcter central, no ho era pas tot. Hi havia, també, activitats diferents com ara les religioses o teatrals; i no és pas casualitat que en parlem tot associant-les. De resultes de la posició de privilegi de què gaudí l'Església després de la guerra civil, de la tasca reconstructora i regeneradora que s'imposà en tots els àmbits i, lògicament, també, de la necessitat d'oferir una alternativa lúdica al ball que complís les exigències d'alçada i de conveniència morals pertinents, la institució eclesiàstica s'afanyà a crear un projecte alternatiu —el qual a voltes resultà complementari— que li possibilités un control i una direcció més grans dels joves. Aquest intent de capitalització del lleure per part de l'Església provocà no poques vegades, especialment en l'àmbit rural, escissions comunitàries remarcables a conseqüència de l'aparició d'un model binari oposat d'esbarjo. A Alforja, per exemple, durant la postguerra el poble restà dividit, pel que fa a les colles juvenils, en dos grans grups: el de la sala parroquial i el del cinema de dalt. Les noies i els nois del grup de la sala, segons que ens explica RLL, eren tots d'Acció Catòlica i dedicaven el temps d'oci, els diumenges, a fer teatre i cinema mut i, a l'estiu, a ballar sardanes i alguns altres balls populars.

El teatre apareixerà com la principal activitat propiciada per l'Església per a ocupar el temps d'oci. A l'avantatge que comportava de desviament del jovent d'una diversió com ara el ball caldria afegir-hi, encara, la possibilitat que ofereix el teatre pel que fa a la ideologització del lleure, permetent la tria d'obres pertinents i edificants, i la seva capacitat d'absorció i acaparament de la totalitat del temps d'esbarjo per la necessitat d'assaigs constants i continus. Una relació breu de les obres representades a la sala parroquial d'Alcover durant els anys immediatament posteriors a la guerra de 1936 ens dóna la pauta del tipus de misatges vehiculats mitjançant les funcions teatrals: *La força de la*

tradicció, La rosa beneïda, El alma en pena, Les dones de la Passió, L'indesitjable, El collar de la princesa, La esclava de Fabiola, L'altiva, La carta dels Reis, La germana de l'amor formós, La criada venjativa, La covardia de Ponç Pilat, L'abnegació venç l'orgull... La instrumentalització que, sense cap mena de dubtes, l'Església fa del teatre en aquest període es palesa clarament en la desnaturalització flagrant que en duu a terme per supeditar-lo als seus interessos, impeding qualsevol intent de representació teatral mixta.⁵

Els dos anys que vaig anar i venir de Tarragona, al Morell ja estava organitzada la separació, els d'esquerra i els de dreta. Els últims eren els de la sala parroquial. Allí, cada festa es representava teatre; un dia els homes, un altre els joves i un altre les dones. (...) El costum era que, durant la setmana, els dies feiners, assaig a la sala parroquial; i el diumenge al matí, anar a ofici; després a passejar a l'estació, després dinar i per la tarda al teatre (MTC).

El teatre, doncs, juntament amb tot el seguit d'activitats religioses de la parròquia, constituirà el nucli central d'un dels models d'esbarjo que semblen configurar-se, especialment, en les dues darreres dècades del nostre període. Tanmateix, l'existència d'ambdós models oposats no comportarà, sempre, la necessitat d'una opció insoluble. Així, doncs, en molts casos, hom participarà en activitats corresponents a tots dos models, mentre que, d'altra banda, també cal palesar la presència de distraccions que són comunes a tots dos. Aquest és el cas, en efecte, del que esdevindrà, conjuntament amb el ball, l'altra diversió per excel·lència de l'època: el cinema. Nascut, pràcticament, amb l'inici del període que ens ocupa, el cinema experimentarà una progressió tan espectacular que, entre moltes altres consideracions i fites, el situarà ben aviat com un dels espectacles de masses més populars.⁶ Aquesta posició, que comença a consolidar-se a partir dels anys trenta, afavoreix, també, un alt grau de ritualització:

Llavors anàvem allí al cine, també. Sempre es posaven allí al darrera. Naltros, les xiquetes, davant, i ells darrera. Bueno, a la tarda, els diumenges, sempre anàvem al cine a la sala nova. A la mitja part, ells sortien i, llavors, quan tornaven, sempre ens portaven caramelos (PE).

5. Les disposicions procedents de la jerarquia catòlica en el sentit de prohibir les representacions teatrals mixtes durant els primers anys de la postguerra són contínues: «Recordamos que están prohibidas las representaciones teatrales en las cuales actúen personas de ambos sexos (aunque las representaciones sean muy honestas y edificantes), organizadas, o dirigidas, o patrocinadas por sacerdotes, o bien celebradas en locales de entidades católicas, u organizadas por ellas. Y la prohibición no ha sido levantada, ni se conceden excepciones» («Circulares del Vicariato General. Tarragona», 1 de juliol de 1942, p. 2).

6. L'any 1947, per exemple, hi havia a l'Estat espanyol 3.013 sales de projecció amb una capacitat mitjana de 525 places. Aquestes xifres, degudament contextualitzades, ens diuen que només els Estats Units avantatjaven Espanya en nombre de cinemes per habitant (CARR i FUSI, 1979 : 153).

A les qualitats que compartirà amb el teatre quant a control ideològic dels missatges (fet per mitjà del doblatge i, sobretot, de la censura), al cinema cal afegir-hi, encara, el forniment d'un oci essencialment passiu i no creatiu, des d'un cert punt de vista, però també generador i percursor de la imaginació, des d'una altra òptica. Sigui com sigui, amb el cinema s'inicia una època de tecnificació progressiva de l'esbarjo que comptarà, més endavant, amb aportacions com ara la ràdio i la televisió, que marcaran, definitivament, una inflexió significativa en la mateixa fisonomia del lleure.

En el nostre marc temporal de referència, encara cal tenir present un bon grapat d'activitats que s'afegeixen a les que hem esmentat. És el cas de les passejades pels carrers, menys excitants que el ball o que el cinema, però que ocupaven la major part d'hores d'encontre entre el jove i que seguien uns itineraris ben precisos, a la recerca dels llocs més animats o que permetien passar «casualment» prop de les colles de nois on hi havia el pretendent desitjat; o de la participació en grups organitzats per a la realització d'activitats diverses, com ara esbarts o cors; o de les excursions, que permetien compaginar la sociabilitat amb el contacte amb la natura o el coneixement d'indrets nous; o dels primers balboteigs del que després serà una habitud massificada: l'anada a la platja:

A l'oficina que estava jo vem fer una excursió. Una diu: «Jo conec un noi que és fill d'un militar, però no t'espantis, el seu pare sí que és militar, però ell és molt simpàtic i ens proporcionarà tres o quatre nois, que anirem d'excursió.» Nosaltres: «Bueno, això és interessant.» Al matí ja ens van deixar les mares, ens vem trobar a les nou i vem fer l'excursió a Bellaterra; llavors, resulta que, de tants nois que tenien que venir, només en va venir un, aquest, el fill del militar (DC).

I després, a l'estiu, jo m'anava a banyar amb les meves amigues el diumenge. Els demés dies entre setmana no, perquè, com que treballàvem i així, no... A més, allò no es feia, això d'anar-se a banyar... El diumenge jo anava amb les amigues. Ell no em va veure mai en traje de bany. No podien anar a baix els nois i les noies, no els deixaven. Deien que veure a la nòvia mig despallada, que no, no es podia fer (MA).

Tot i que, en el cicle de vida normatiu del període, la joventut correspongui a l'etapa, convenient i necessària, d'establiment de relacions amb l'altre sexe amb vista a una futura cristallització de la parella, la limitació i la delimitació precises dels contactes intersexuals no deixen de planar per damunt del conjunt de les activitats del lleure, que són, precisament, aquelles que han de possibilitar-los. I la ubicació de la jove al bell mig d'aquesta pràctica d'aguait i de control exercida pels més grans i per les institucions és constatable i diàfana. En un esquema vital que recull, com a via acceptada i majoritària, el matrimoni en qualitat d'objectiu únic i essencial de la jove, caldrà que ella assumeixi contínuament una actitud de preparació i disposició per tal de reeixir en la recer-

ca i l'assoliment de la seva fita principal. La noia, doncs, dins d'aquest univers vital, serà percebuda com l'element més feble, com aquell contendent de l'encontre que més s'hi juga i que, per tant, més hi té a perdre.

ESCOLLIR L'INDEFUGIBLE: LA INDIVIDUALITZACIÓ DE L'ALTRE

Possibilitada i facilitada, tot i que limitada i controlada, la relació amb el sexe oposat durant l'etapa juvenil, la conclusió que hom espera lògica d'aquest contacte és la concreció en parelles que hauran d'esdevenir futurs matrimonis i famílies. Com a fase prèvia a la seva institucionalització en el matrimoni, l'etapa del festeig ja comença a apuntar algunes de les característiques que, més endavant, es materialitzaran en la disciplina conjugal. Així, pel que fa a la relació, la formalització de parelles pot donar com a resultat la transformació de les colles, amb la incorporació consegüent d'individus nous i/o la separació dels desaparellats o aparellats en un altre grup de relació. No és excepcional que, en un bon nombre de casos, i potser més sovint en relació a les joves, l'inici del prometatge signifiqui el trencament o l'aïllament del grup d'interacció juvenil:

Al meu xicot, el Pedro Antonio, el vaig conèixer a la colla, anant a ballar. Era andalús. Va venir aquí després de la guerra, amb son germà, l'Alberto, i amb sa mare. No tenia pare. Primer, quan el vaig conèixer, xapurrejava el català; després ja el parlava clar. Al començament sortíem amb la colla; més tard ja sortíem sols (EG).

Después no sé com va ser que es va posar a festejar en lo secretari. (...) Quan ella se va posar a festejar en ell, ja no va vindre en naltres, ja vam fer lo teatro naltres soles. Después elles se van posar a festejar totes i ja vam deixar lo teatro i ho vam deixar tot. Me vaig casar, va vindre la guerra i llavons de la guerra ja es va acabar tot (JG).

Com ja hem apuntat, l'etapa vital de la joventut s'adreçarà, en bona mesura, a possibilitar la descoberta i els contactes amb el sexe oposat, cosa que es canalitza per mitjà del lleure. En aquest sentit, i no podia pas ser altrament, l'activitat lúdica per excel·lència del període, el ball, representarà, amb escreix, el lloc comú i habitual de coneixença i primers contactes amb el xicot i futur marit. Una coneixença que, val a dir-ho, tot sovint necessitarà intermediaris, en la figura dels amics, potser com un símptoma de la manca de fluïdesa de les relacions entre ambdós sexes:

Als divuit anys, coneixo al que avui és el meu marit, el Joan. Ens presenta una noia que es diu Maria Rosa, que era amiga del Xaixo, i em va dir: «Et presentaré a un noi molt maquet al ball del dimecres del Reus Deportiu.» El Joan em va treure a ballar (AR).

El Josep havia comprat el ram i no sabia a qui donar-lo i el va posar sota una cadira. Llavors la meva amiga li va dir que em tragués a ballar, i ell em va venir a buscar, i em va dir: «Ves, he comprat el ram; si el volguessis...»; i em va donar el ram, que era una jardinereta. A partir d'allavors, cada diumenge que feien ball em venia a buscar. Es veu que li vaig agradar (CG).

En el marc del ball, i aprofitant-ne la ritualització, el primer pas cap a la formalització de la parella pertocarà a l'home. És ell qui dirigeix el joc, és ell qui posseeix el privilegi de l'elecció de parella per a ballar. La jove, sempre a l'expectativa o dissimulant qualsevol signe revelador d'una actitud activa en el procés d'elecció, n'esdevindrà clarament un element secundari. Tanmateix, per sobre d'aquesta, potser més formal que real, supeditació de la noia a la iniciativa del noi, caldrà que la decisió se subordini encara, i d'una manera més determinant, a la sanció normativa de la societat per mitjà de la seva família. El referent ideal o preceptiu vigent, en aquest àmbit, està en funció de la consideració, a grans trets, de variables referides als *status* moral, sòcio-econòmic, geogràfic, d'edat i de parentiu del futur cònjuge i/o de la seva família. Pel que fa a l'edat, l'atenció a allò que és percebut com una precocitat excessiva en l'inici del festeig és el que esdevé més preocupant, juntament amb l'observació d'una distància desproporcionada d'edat entre els dos promesos:

A casa no volien que tan jove [quinze anys] festegés, i jo li vaig dir al Josep que no ens podíem veure més, però ell va ser molt tossut i no em volia deixar. Ens vàrem barallar, li vaig dir que no el volia i que em deixés estar. Al final, el meu germà va parlar amb ell i ja no em va molestar més. Fins i tot va marxar del poble, doncs va trobar feina a Barcelona (CG).

Quant al parentiu, la distància no pot sinó percebre's com a positiva i necessària. Una proximitat excessiva en aquest camp desencadena tot d'elucubracions sobre el mite de les imperfeccions hereditàries, el qual, funcionant com a garantidor de l'exogàmia o no, la veritat és que, en qualsevol cas, provoca enfrontaments i murmuració:

El nostre noviatge va tenir molts de problemes, perquè Cisco i jo érem cosins per les dos parts. Al ser cosins, els seus pares i els meus no ens deixaven casar. La meva mare me castigava i no em deixava sortir a passejar. Per poder casar-nos vam tenir que demanar la dispensa al capellà de la nostra parròquia de Roquetes. Nosaltres vam decidir que, si no ens deixaven casar els nostres pares, que ens ajuntaríem. Els seus pares i els meus van arribar a prohibir-nos que ens veiguéssim, però nosaltres, de manera molt difícil i a amagades, ens vàiem igual. Nosaltres, com érem dos persones molt tossudes i ens volíem molt, al final vam aconseguir casar-nos. Quan festejava, hi havia una dona molt velleta que sempre me deia: «Si vos voleu casar, caseu-vos; però, fill meu, para compte.» Finalment ens vam casar. Els pares de Cisco van comprar-ho tot, ja que els meus no van acceptar el meu casament i me van girar la cara durant un temps (JM).

En la recomanació de la llunyania de parentiu, hom hi haurà de cercar, encara, un punt d'equilibri que el faci equidistar convenientment de l'altre extrem que, amb justificacions i raonaments diferents, és, també, motiu de refús i d'oposició. Si una proximitat tan gran com la que forneixen els vincles de parentiu és inconvenient, una llunyania que situï el pretendent fora dels límits comunitaris, controlats i coneguts, també es revelarà inoportuna. Serà, tot i que el fet no resulti excepcional, la constatació d'una certa sensació de fracàs per part d'aquella noia que, no essent capaç d'aconseguir ser escollida per un jove de la comunitat, ha de recórrer a l'acceptació d'un pretendent foraster, amb la malfiança que comporta, a més, el desconeixement del seu univers familiar i relacional. L'estrany es tradueix com a desconegut, com a inidentificable, com a imprevisible, com a perillós:

Però naltros, gràcies a Déu, havíem ballat, perquè d'aquest modo et coneixies, i els de fora no saps qui són. En venien una colla a ballar que eren del Vendrell; i un en sabia, de ballar, i ens pensàvem qui sap què era, i tot plegat anava enganxat amb uns que eren rics, perquè ell no era res, però era el que tenia més requesta (MRR).

A casa, la mare no ho volia gaire, que es casés amb la tia, perquè havia vingut de l'Aragó (...) i no els tenia tractats, perquè, és clar, no..., no eren de Tarragona, no? (...) Els hi feien més gràcia tarragonins, gent d'aquí, que ja es coneixien. Abans, Tarragona era més com un poble. (...) Més s'estimaven gent d'aquí, que et coneixes més (...); la mama no ho volia, perquè havien vingut d'allà i, ves, no els coneixiem de res; i, abans, la gent no era com és ara, la gent volien sapiguer qui eren, la família i tot això. (...) Els pares s'estimaven més que fos algú que coneguessin, i, si no el coneixien, buscaven els antecedents d'ell, que de quina família ve o quins pares ha tingut (MCI).

És clar que la consideració de «foraster» és sempre una qüestió relativa i que a llocs com Barcelona, per exemple, gairebé mai no es partia d'un coneixement previ dels pretendents; però això no treu que es donés un rebuig inicial de les famílies, que era més fort si els joves eren originaris d'unes altres regions o d'uns altres països. En aquest cas, ells havien de demostrar palesament les seves qualitats per tal de fer-se acceptables, fet que no sempre aconseguia afrontar unes posicions fermament contràries a una relació percebuda com a inconvenient per al futur vital de la jove:

Vam sortir uns quants mesos amb la colla, fins que nosaltres ja vam començar a parlar de casar-nos, ja que Móra no era el seu destí i d'un moment a l'altre esperava el trasllat. I aquí va vindre el problema. Jo, a qui primer l'hi vaig dir va ser a ma mare, i ella ja em va avisar dels molts disgustos que em portaria i que el pare s'enfadaria molt si no em casava amb un xicot del poble, i a ser possible conegut de la casa. Però jo no em vaig atendre a raons. El pare volia un gendre per ficar-lo a treballar a casa i jo no en volia saber res. El pare es va enrabiar molt i no va voler venir a la bo-

da. La mare sí em va fer costat i em va acompanyar a Saragossa, que fou on ens vam casar (RC).

L'afer de la tria de promès, presentat i percebut com a transcendental, no s'ubica i es limita en cap moment a l'univers personal i privat dels dos elements que configuren la base de l'assumpte. Per tant, hom s'adona aviat que, malgrat les aparences de llibertat que assoleix la tria del futur cònjuge, existeix una dimensió comunitària que s'aconsegueix mitjançant el paper director i sancionador de la família. Despersonalitzada la tria, i dins d'aquesta lògica de control endegada i exercida per la família, no pot sobtar ningú que, a més de la consideració de les diferents variables que analitzem referides al futur espòs, es facin indagacions també sobre algunes d'aquestes mateixes variables aplicades a la família del xicot. Si la tria i la valoració no poden esdevenir un acte de responsabilitat estrictament personal, la corresponsabilització familiar projectarà com a lògica l'ampliació de la informació al context familiar del pretendent:

A casa, la mare no ho volia perquè (...) son pare era un tarambana, era coix (MCP).

Doncs ja et dic, a casa d'aquell noi no volien de cap manera que fos amb mi, però jo després em vaig enterar que devia ser per això, perquè per ser pobra suposo que no. Ell també ho era, de pobre. Devia ser per allò, perquè, com mon pare era d'aquella manera, pensaven que la filla no sortís com el pare (MB).

A la base del discurs sobre la consideració familiar dels pretendents hi trobem el principi de l'herència moral transmesa de pares a fills, una herència que pot endevinar-se mitjançant alguns signes materials, com ara l'aparença física o la llunyania geogràfica. La recerca d'un marit, tan fonamental en l'itinerari vital de les dones de la nostra història, serà marcada en tot moment pels entrebancs, per les limitacions i pels requisits que tothora hauran de ser superats i tinguts en compte. Per esguard de les situacions morals, geogràfiques, sòcio-econòmiques, d'edat, de parentiu..., del pretendent i de la seva família, hom haurà de cercar de realitzar, de la manera més satisfactòria, l'ideal comunitari vigent. I això, òbviament, només podrà assolir-se escollint aquell i aquells —amb el promès s'escull també la seva família— que s'enquadrin clarament dins del model normatiu acceptat socialment o bé justificant convenientment qualsevol desviació eventual del patró de referència:

Ell va venir de vacances de Barcelona, on treballava de torner. Jo el vaig veure molt sèrio, molt formal, molt guapet i, no ho sé, diferent dels altres. No era com los altres tarambanes. Era molt poc parlador, molt poc ballador, molt formal i molt bon noi (YM).

El meu germà em va dir que no calia ni que ho somiés, perquè jo era massa jove per a festejar amb aquell noi. Només tenia quinze anys i ell en tenia

sis més que jo. (...) El meu germà es va posar molt fort dient que no ho volia i que no ho volia. Jo no ho vaig entendre mai, perquè, si el Paco hagués sigut un borratxo, un perdut o un corrido, que abans es deia així, encara ho hagués entès. Però era treballador, simpàtic i bon noi: no sé què volia més! (JB).

En tot cas, i tal com hem anat posant de manifest al llarg de la presentació de les diferents variables que, a grans trets, incideixen en la tria de la parella, la darrera paraula, la decisió final, és adoptada majoritàriament per la família, la qual utilitzarà tot d'estratègies diverses, que en el seu extrem poden arribar a comprendre el trencament de la relació amb la filla, per a aconseguir una unió satisfactòria des de la seva visió, que és la comunitària:

De primer, a mi m'agradava un noi que era molt ballador i molt amable, per lo menos a mi m'agradava. Però a casa meva no ho volien i em van fer tot l'impossible perquè no m'hi casés, i llavors ens vam deixar estar de veure. I encabat, quan vaig conèixer el Modest, sí que els hi va agradar, perquè deien que era un bon noi, que era molt treballador, i que coneixien a la família, i de seguida els hi va agradar. I em van dir que sí, que hi podia festejar, i tots van estar contents (CB).

El paper directiu i ordenador de la família esdevé fortament interioritzat per la jove a l'hora d'escollir la parella, i s'acompleix una mena de reproducció de les estratègies utilitzades per a l'encertiment de la conveniència o la inconveniència de la persona escollida:

Però com que ell havia anat abans amb una altra noia..., jo vaig volguer estar molt segura. Perquè ell ja havia deixat a una altra. Va anar amb una que es deia Roseta, que era molt bona xiqueta... Una la va deixar ell per anar amb una altra. Però jo, quan se va declarar amb mi, vaig voler estar ben segura. Li vaig dir: «Mira, si tu m'has de fer la passada de venir amb mi i m'has de fer malveure i després te n'has d'anar amb una altra, més val que ja no comencem.» Quan li vaig dir que el Ramon volia festejar amb mi, la mama em va donar el consentiment, com aquell qui diu..., no m'entens?..., doncs ja tenia la consciència tranquil·la, jo. Ara, si s'hagués oposat..., doncs ja seria una altra cosa. Però ja em va donar el consentiment, i els germans ja es van enterar, i ja no em van dir res (MCR).
...i així vam anar continuant des d'aquell dia, vam anar sortint. (...) I encabat me n'entero que ell també havia anat en la Bosquera. Dic, ai collona...!, dic a vore si me passa com a la Bosquera, que dos o tres diumenges abans havia despatxat a un, però no, mira (LB).

Tanmateix, malgrat allò que s'ha apuntat pel que fa al paper decisorí de la institució familiar en l'escolliment de promès, val a dir que el protagonisme de la família en aquest assumpte únicament assoleix registres autoritaris en aquells casos en què la transgressió del model ideal es percep com a molt flagrant. Això, per tant, permet d'afirmar que, en

la majoria de casos, en què el procés de la tria es desenvolupa pels canals normatius establerts, la presència vigilant i sancionadora de la família es manté a una distància prudencial:

Ell, de moment, no els hi va fer gens de gràcia, perquè jo tenia altres pretendents, i a la vista de qüestions econòmiques i de bondat n'hi havien de millors que ell, però no s'hi van posar forts en res; o sigui que em van dir que era jo la que m'havia de casar (AV).

Sigui com vulgui, per damunt de les consideracions més diverses i de les actituds més variades, el que sembla entreveure's d'una manera diàfana en el rerafons d'aquest entrellat és la interiorització perfecta i sense fissures que hom ha realitzat del matrimoni. Amb una valoració sovint negativa de la solteria i amb un procés socialitzador que adreça la dona a l'assumpció del paper d'esposa i de mare, el matrimoni no pot sinó aparèixer com a necessari, desitjable i/o inevitable. En aquest sentit, el festeig sembla revelar-se envoltat d'una certa aurèola de fatalisme pel que fa a la dona. Tot al seu voltant la impelleix cap al seguiment d'un camí que, es percebi com es percebi, sembla constituir-se com a únic i fatalment inevitable, com a allò que condueix a *escollir l'indefugible*. Després que, mitjançant les vies normatives, s'hagi escollit el futur, aquella actuació velada de la comunitat per mitjà de la família haurà d'explicitar-se i fer-se pública amb una ratificació ritual:

Primer vam anar al parque a passejar, perquè va haver de fer la cerimònia de dir que m'estimava, que es volia casar amb mi jo que sóc tan bon fadrí. Vam anar al parque, passejant amunt i avall. Era el parque de la Ciutadella, on hi ha les feres, passejant per allà, que ja devia ser el maig o el juny; el juny, em sembla. (...) I al final se'm va declarar, va pujar a parlar amb els pares, els va dir que es volia casar (RG).

La demanda oficial, la petició de mà, forma part de la necessitat de ritualitzar aquells actes que es revelen vitals i transcendents per a les persones i la comunitat. Així mateix serveix per a enfortir, encara més, l'autoritat familiar i les imatges simbòliques de l'home actiu enfront de la dona receptiva i passiva:

El que es feia a l'anar a demanar era que el noi anava a casa de la noia a parlar amb els pares (com si demanés permís per a sortir, com un permís dels pares per a anar amb la filla) i uns dies després la noia anava a dinar a casa de la família del noi per donar-se a conèixer als seus futurs sogres. Bueno, conèixer, al poble ens coneixíem tots, però volent dir que ja era oficial, i ja estava tot solucionat. O sigui, que primer els pares saben que vas amb un noi i, si els hi pregunten, diuen: «Van, van... Això em diuen, que van»; i una vegada et vénen a fer demanar, diuen: «Sí, festegen.» Pues així és així (JS).

El diumenge abans de Sant Joan, va vindre ell i la seva mare de visita. El meu pare i jo els esperàvem ben mudadets i amb la taula parada. A l'arri-

bar, ells dos i el meu pare passaren a parlar al despatx i jo els esperava fora, perquè parlessin tranquils. Encara que jo confesso que hi vaig ficar l'orella per sentir lo que deien, i em va semblar de molt bon contingut. Al cap de vint-i-cinc minuts, sortien tots tres tan satisfets i ens entaulàrem. El meu pare em mirà de reüll, imaginant-se la meva feta. I em dirigí un somriure (AV).

La necessitat d'institucionalitzar una situació liminar com ho és la primera fase del festeig mitjançant el prometatge formal, implicant-hi els xicots i els seus familiars, assoleix la seva màxima publicitat amb un regal que simbolitzi aquesta formalització i la difongui a la resta de la comunitat:

El dia de Reis, els sogres van venir a Barcelona, a casa, a demanar la meva mà i em van portar unes arracades i l'anell de promesa (AG).

Al cap de dos anys, el 4 de juny, ens vam prometre com es feia en aquell temps, i pel meu sant em va regalar l'anell de promesa, i jo tota cofoia lluint-la perquè era una de les més maques de totes les amigues (MTC).

Tot i que sovint el regal de prometatge és recíproc, la veritat és que l'element central d'aquesta pràctica és indubtablement la jove. La noia és qui se situa al bell mig del procés, en una posició preeminent però, alhora, equívoca i irreal. És ella qui és demanada i és ella l'afalagada, però és ella, també, aquella a qui és negada tota capacitat d'intervenció en el procés. L'adulació i l'obsequi semblen voler redimir el menyspreu amb què és tractada la seva capacitat de decisió. En tot cas, com dèiem, el present del prometatge és, també, un signe d'oficialització d'una relació fins aleshores latent i poc estructurada, i no pas incontrolada. El prometatge, des d'aquesta òptica, representa un grau més gran de compromís i determina, per a la parella, un canvi de posició dins la societat, ja que fa explícita a la resta de la comunitat la seva condició de promesos i implica, en la seva relació, les famílies respectives. Per tant, en certa mesura, el prometatge representa el punt d'inflexió del trànsit d'un estat dominat per la inestabilitat i la descurança sentimentals a un altre en què es reconeix una primerenca integració social, un primer pas cap a l'edat adulta, marcada definitivament per la disciplina de la conjugalitat. Tanmateix, malgrat aquest acostament dels promesos a l'ordre i a la normalitat socials, el període del festeig obté una valoració contradictòria, ja que es percep, també, com una etapa en què els perills implícits en tota relació heterosexual no reglada per la sanció matrimonial es potencien extraordinàriament per l'apropament més gran dels oposats sexuals. D'aquí que la relació d'equivalència que associaria l'augment del perill a un increment del control es reveli especialment efectiva en el context del festeig:

Vaig començar a festejar molt aviat, devia tenir setze o disset anys. Primer no em deixaven sortir sola amb ell, i, quan molts diumenges anàvem a pas-

sejar a la carretera, després de missa, primer anàvem a buscar a unes cosines meves, les de cal Sastre, que eren petitones, perquè ens acompanyessin. Si volia anar a algun puesto, sempre venien a acompanyar-m. Encabat ell va anar a la mili, i, com que la va fer a la marina, si algun dia venia a Tarragona, m'acompanyava a veure'l ma cosina Maria de cal Baster. Sempre m'acompanyava algú perquè, com no podia anar sola... (RV).

En aquella època la meva cosina Joaqui es posa a festejar amb el Josep, i sempre tenia que anar al costat d'ells, és a dir, que feia d'espelmatòria (AR).

A la presència de persones de l'entorn familiar de la xicota prop dels promesos per exercir-ne la vigilància mitjançant el destorb caldria afegir-hi, encara, unes quantes estratègies més per a assegurar-se un comportament decorós i evitar qualsevol possible extralimitació de la parella.⁷ Aquest seria el cas, per exemple, de la limitació, tant en la freqüència com en la durada, dels encontres dels promesos:

Jo ja treballava a cal Bofarull, i a la tarda anava a cosir; i el dijous, doncs, ell venia a buscà'm allà a les nou a cosir i parlàvem mitja horeta, i llavors ell tornava a marxar cap a casa; i el dissabte ell tornava a vindre a buscà'm, quan era allà a cosir, i mitja horeta allà parlant o anàvem a passeig, i ell marxava i jo cap a casa; i el diumenge, doncs, mira, anàvem al cine, i sortint del cine, com a ell no li agradava de ballar, anàvem a fer un vermut, allà a cal Cintes, al bar, amb les amigues i els seus nòvios, i així passàvem el diumenge (CB).

Al capdavant d'aquesta codificació i d'aquest control de les relacions entre els promesos hom hi intueix la presència latent d'un discurs general sobre la diferència: sobre la diferència del caràcter i de la naturalesa associats a cada sexe; sobre la diferència d'expectatives que ambdós sexes dipositen o han de dipositar en el prometatge; sobre la diferència, en fi, que l'un promès i l'altre arriuen en relació a la resolució del seu

7. Concretament, en el context precís de la postguerra espanyola, la pressió per tal d'aconseguir una vigilància sense fissures sobre les parelles és clarament indissimulada. Així, la Junta Provincial de Guipúzcoa del Patronato de Protección a la Mujer, en el seu informe emès «Sobre la situación general de la moralidad en Guipúzcoa, principales causas de la inmoralidad y sus posibles remedios», denuncia, l'any 1943, *«la libertad de costumbres puesta de manifiesto en la inconsideración y desvergüenza con que las parejas exteriorizan sus sentimientos»*, i exigeix, tot seguit, que *«la vigilancia debe extremarse en los parques, jardines y paseos apartados»* («Arzobispado de Tarragona, Administración Apostólica, Circulares», 7 d'octubre de 1943, p. 6). El govern de l'Estat, per la seva banda, sempre amatent i desitjós de donar una imatge de defensa de la moralitat catòlica, declara, mitjançant una circular de la Direcció General de Seguretat de maig de 1941: *«En la calle, en paseos y en lugares de esparcimiento, teatros, cines, cafés, etc., se advierte un relajamiento de nuestras costumbres, oyéndose frases obscenas y viéndose parejas de jóvenes que, sin recato alguno, mantienen actitudes, más que incorrectas, desvergonzadas. Dar sensación de energía en la corrección de tales licencias es deber primordial de la autoridad y, en tal aspecto, recomiendo a V. E. el mayor rigor en la imposición de multas que estén en relación con la importancia de la falta cometida, publicando en la Prensa los nombres de los corregidos»* (ABELLA, 1985 : 41).

futur vital. Així, per a la jove, el prometatge apareix com un primer pas ferm vers la seguretat material que, més endavant, li haurà de fornir el matrimoni, mentre que el jove, per la seva banda, s'assegura la possessió futura d'un individu atent i servicial que li haurà de proporcionar la solució dels àmbits sexual i domèstic. Així mateix, en el festeig, la dona sembla revelar-se com la part única o principal de la díade posada a prova. En la vigilància a què són sotmesos els promesos per part de la família de la jove s'hi pot endevinar la necessitat, que assetja la xicota permanentment, de demostrar la seva integritat com a prova d'una fidelitat futura. Paradoxalment, aquesta demostració ha de fer-se, precisament, a qui, tot exigint aquesta prova, n'esdevé l'escull principal per a superar-la. Certament que a la base d'aquestes relacions contradictòries hi ha una imatge normalitzada que associa a l'home una naturalesa caracteritzada per la feblesa carnal, amb la necessitat consegüent de satisfacció, i a la dona una naturalesa asexuada que permet justificar la seva actitud de fre a la concupiscència masculina. Tanmateix, i dins la lògica d'aquest discurs antitètic, qualsevol relliscada en la virtut de la jove serà sovint imputada no pas a l'acuit insidiós del jove instigador, sinó a la naturalesa, ara sí, libidinosa i desenfrenada d'una jove seductora. Enmig d'aquest univers, la dona haurà de maldar tothora en l'intent d'assegurar-se l'únic futur que li és permès per mitjà d'un exercici d'equilibri virtuós entre allò que es pot donar o acceptar i allò que cal negar o defugir. Així les coses, el contingut del temps de festeig, perfectament limitat i controlat, com hem vist, no diferirà gaire de les activitats de lleure característiques de la joventut:

Solíem anar al cine, a ballar... Fèiem el mateix que fèiem amb la colla (EG).

Sortíem el diumenge a la tarda. Anàvem un diumenge al futbol i l'altre al cine; i, quan sortíem del futbol, com és així, ell, agafava la ràdio i se la posava a l'orella, i es passava la tarda així. Quan arribava l'hora que jo havia de marxar, m'acompanyava, em deixava a la porta i, au!, adió, tot el que fèiem (MB).

Amb el Paco vam festejar quatre anys aproximadament. Van ser uns anys molt bonics: «M'estimes?» «Sí, i tu?» «Bueno, jo també.» Tot es veu de color de rosa. Quan s'és jove, tot és maco, la joventut és maca. (...) Quan sortíem, ens agradava molt passejar: fer tombs de ravals, arribar fins a la bassa nova o fins la boca de la mina. A vegades, si tenia festa tot el diumenge, anàvem xino-xano fins a Castellvell. Arribàvem a Santa Anna i després dinàvem i tornàvem a baixar cuita-corrents, perquè, si no, arribàvem massa tard a casa i els pares ens renyaven. Al ball no hi anàvem gaire perquè al Paco no li agradava gens ni mica ballar. A mi sí que m'agradava, però no n'he sabut mai, de ballar. (...) El que més recordo del festeig eren les estones que ens passàvem a la vora del foc els diumenges a la tarda. El Paco algunes vegades pujava a dalt a casa, quan feia molt de fred i no donava gaire gust anar pel carrer, i ens estàvem a la vora del foc a terra i el Paco explicava coses. (...) Alguns cops també anàvem al cine, no gaires, però. Mira, era una manera de passar el temps quan no sabíem què fer. (...)

També anàvem a fer el vermut, però no massa, perquè això d'anar a un bar no era massa maco (JB).

El temps d'oci, les activitats lúdiques, doncs, seran essencialment els mateixos que en l'època anterior de la colla; però, si bé el contingut de l'esbarjo és fonamentalment idèntic abans i durant el festeig, la seva significació és bàsicament diferent. El prometatge, ja ho hem dit, és l'inici d'un procés que es clourà naturalment amb el matrimoni, i, com a fase inicial que es revela, ja n'haurà de contenir alguns dels paradigmes principals. Així, doncs, ja en el festeig, es comença a fomentar la consolidació del principi d'autoritat masculina enfront de la subordinació i la dependència femenines:

Sortíem bastant, amb amics o els dos sols. (...) Ell m'ho pagava tot, jo no havia de portar mai diners. Només portàvem [les noies] un mocadoret penjat a la cintura i ja està. (...) Els nois, quan s'enteraven de que començaves a anar amb un noi, ja no et treien a ballar. Alguns anaven cap allí i li deien: «Quimet, em deixes ballar amb la Mercedes?» I ell: «Pues... sí...» Però, bueno, al primer sí, però després ja no li sentava gaire bé (JS).

AFERMAR LA DEPENDÈNCIA: ELS ALTRES COM A IDENTITAT PRÒPIA

Després que, en un primer moment, l'escola i, sobretot, l'etapa juvenil hagin assenyalat un allunyament progressiu de la jove dels marcs d'interacció familiar, de parentiu i de veïnatge, que seran substituïts pels grups d'amistat, de primer, i per la relació de prometatge, posteriorment, en aquest darrer àmbit relacional ja s'albira un inici de retorn cap a aquells àmbits primaris representats per la família. La joventut, des d'aquesta perspectiva, assolirà una veritable significació de parèntesi, de fugida simbòlica i temporal de l'entorn familiar, per tal de retornar-hi més endavant i reproduir la dinàmica social i comunitària. Dins d'aquesta lectura del procés vital femení, no és arriscat de qualificar el viatge de nuvis com un veritable ritu de pas que tindrà com a objectiu, precisament, enllaçar ambdues circumstàncies vitals. En efecte, en certa manera, el viatge de noces, indestriable del canvi de *status* civil que concedeix el vincle matrimonial, ve a situar-se en el límit simbòlic màxim de desvinculació de la família i, alhora, representa el pròleg immediat de la reincorporació a la dinàmica domèstica. És la culminació del període vital de major permissivitat, del domini del lleure, de la posició central dels llaços d'amistat. El viatge de nuvis, a més, ha de servir per a propiciar el trobament sexual entre tots dos esposos, sotmesos durant el prometatge a fortes interdiccions i tabús o, si més no, a culpabilitzacions per les possibles transgressions d'unes normes morals ben estrictes. Per l'una raó i l'altra, el viatge ocupa un lloc de preeminència a la memòria femenina:

Después, el viatge de novis va ser molt maco. Primer vam anar a Saragossa, perquè jo sempre vaig volguer-hi anar. El Lluís Maria deia d'anar-hi después, però jo li vaig dir que no, que primer anéssim a Saragossa. Perquè, és clar, era l'any de l'Exposició Universal [de Barcelona] i amb ell li feia molta il·lusió anar-hi. Precisament nosaltres ens vam casar aquell any per poguer anar-hi. Però jo el coneixia: si haguéssim anat primer a Barcelona, ja no hi haguéssim anat, a Saragossa. Hi vam estar quatre dies, i cinc a Barcelona. Vam veure l'exposició, que va ser preciosa: passaves pels sortidors i semblava que et neguessis; allavòrens hi havien quadres històrics, de religió..., que eren preciosos. (...) Com aquell que diu, jo no havia sortit mai de Tarragona, i, és clar, Barcelona em va agradar molt (AS).

A més, el viatge de nuvis representa en bona proporció, i en una relació directa al període temporal fins on es reuli, la primera i, a voltes, única ocasió de sortida més o menys prolongada dels cercles d'interacció habituals. Una bona part de les parelles nascudes al primer quart del segle tindran com a destinació habitual, quan resideixen a comarques, la capital, Barcelona. A mesura que anem avançant en el nostre període, els viatges van fent-se cada cop més llunyans i s'arriba a una mena de fórmula més o menys genèrica que inclouria l'estada a Barcelona i Montserrat, en alguna capital de regions limítrofes amb Catalunya (podent-s'hi incloure Madrid) i a Mallorca; una fórmula que, certament, farà fortuna i es presentarà com a vàlida ben bé fins a les acaballes de l'època que estudiem. Tanmateix, com ja observàvem, a part les diferents situacions generacionals, que poden determinar un viatge distint, el que limitarà més el caràcter del viatge de nuvis serà la situació econòmica particular de cada parella, fet que en condicionarà la durada, els llocs visitats i el tipus d'allotjament. Sigui com sigui, però, hom s'adona de l'existència constant d'una voluntat d'acompliment amb el ritu que comporta el viatge, la qual cosa no fa sinó reforçar-ne el valor. Així, una alternativa que es revela força fecunda per tal de poder plantar cara a situacions econòmiques adverses que poguessin comprometre la realització del viatge és el recurs a la parentela:

Encabat naltros vam marxar de viatge de novis. Vam estar tot un mes a Alemanya, però primer vam passar per Barcelona, Montserrat i l'Escala. A Alemanya vam estar a casa del tiet Carlos. Es van portar molt bé (RV). Em vaig casar el 10 de maig i vam anar a Ceuta un mes. A l'anar cap a Ceuta, vam estar dos o tres dies a Madrid. De Madrid cap a Ceuta, on vam estar vuit o deu dies, amb la cosina de l'Àngel. Després vam tornar a Madrid i cap aquí (RG).

Acomplerta la fugida ritual, delimitat clarament i precisa el trànsit del període juvenil a l'etapa adulta, el retorn del viatge de nuvis és, també, el retorn a l'esfera domèstica: hom haurà passat de jove, de núvia, a esposa i a futura mare, a mestressa de la llar; una llar que, per a la dona, sovint resultarà nova:

Llavors jo tenia vint anys i el meu marit, vint-i-set. Vàrem posar la residència a Vallmoll i vam viure amb la mare i una cunyada encara soltera; bé, la mare i la germana del meu marit. Vàrem tenir sempre una bona relació. Vaig trobar diferència de Nulles a Vallmoll (...). Vaig enyorar bastant a la família, perquè jo estava molt unida amb la meua mare, però ho vaig anar superant (MG).

Assumida la seva condició subordinada, establerta i incontestada la posició capdavantera del marit en la direcció i la cura de les necessitats materials de la casa, la dona veurà inevitablement unit el seu destí al d'aquell que li representa la seva seguretat material. D'aquí que el canvi de residència, a l'hora de casar-se, sigui incomparablement més sovintejat en les dones que no pas en els seus marits. No obstant això, en l'àmbit urbà i dins la classe treballadora, és freqüent que les noies es quedin a residir amb la seva família per tenir cura dels pares en la seva vellesa. Ja sigui comportant un canvi de població o únicament un canvi d'habitatge i de persones en la convivència quotidiana, ja sigui per imperatius socials o econòmics, ja tingui conseqüències d'una duresa variable, el fet és que, quan el canvi es duu a terme, la dona, esdevinguda esposa, és qui més arrisca i qui ha de renunciar a més coses:

Llavors, ens vam decidir de casà'ns, i, és clar, ens vam trobar que tant ells com nosaltres, de cèntims, pocs. La veritat, a casa, de cèntims, no n'hem tingut mai, hem hagut de treballar sempre, tota la vida, tots i com podíem. I, com aquí tampoc en tenien gaires, vam dir: «Saps què? Ens posarem a viure junts.» I em vaig posar a viure amb els pares de l'Antoni. «Si ens avenim, quedarem bé; si no, farem un pis al costat, un pis a part.» El Joan vivia al pis de dalt, i nosaltres a baix, amb els sogres. Com que tots els fills estaven casats, es quedaven ells dos sols. Estava bé que algú es quedés per cuidar-los. Si hi haguessin hagut cèntims, hauríem fet un pis, perquè, al final, ells no em coneixien, no sabien com els respondria... Oh, una dona de plaça, de Barcelona i del Paralelo! És que, escolta, tot era en contra (RG).

A la freqüent separació física del seu entorn familiar de resultes del matrimoni, la dona hi haurà d'afegir, encara, l'allunyament, més o menys intens i progressiu, del grup d'amistat de joventut. Mentre que la pervivència del grup d'amistat juvenil de l'home sol restar garantida després del matrimoni per l'existència d'àmbits d'interacció propis que la possibiliten —el cafè, el futbol...—, la dona topará amb un nombre més gran de dificultats perquè la casa és l'indret «natural» de la seva col·locació i tindrà menys oportunitats de relacionar-se, amb les seves distraccions condicionades pel marit i pels fills:

No en teníem massa, d'hores per divertir-mos. Lo meu home anava tots los dies, encabat de dinar i, quan podia, després de sopar, un ratet al cafè, a fer un caferet i a llegir lo diari... Jo em quedava a casa, que hi havia moltes coses que fer: sorgir roba, llimpiar...; de coses que fer no me'n faltaven

mai. Algun domenge anàvem al ball, però no ballàvem. Anàvem a veure els joves com ballaven. Natros mos assentàvem i fèiem lo vermut i alguna pasta o un poc de licor, i parlàvem amb los demés que anaven. Alguna vegada mos vam allargar a Santa Bàrbara, a peu, al cine. Però poca cosa més, no sortíem massa (LS).

El festeig, de primer, i les obligacions derivades del matrimoni, més endavant, contribueixen a refredar les antigues relacions d'amistat, encara que algunes es mantenen en aquesta nova etapa, sobretot si hi ha una bona entesa amb els cònjuges respectius, però els parents propers són els qui tindran més protagonisme en la sociabilitat:

Una vegada me vaig casar, les amigues ja no les veia casi. De tota manera, l'única amiga que hai tingut sempre és ma cunyada Lolita, después no n'hai tingut d'altra. De relació amb d'altres dones sí que n'hai tingut, amb les veïnes de tant en tant (RA).

Vaig viure bé amb la família. Cada diumenge, això sí, es reunien tots els germans del marit. Quina gresca amb tots els germans!... Com que eren colla... No tant com ara, però Déu n'hi doret. A vegades venia també la tieta de Sant Boi i, quan ella venia, també la tieta Emília es quedava a sopar amb nosaltres... Cada diumenge un dinar de germanor. Era costum mentre vivia la sogra i encara quan es va morir (MR).

I és que el parentiu constitueix un dels marcs més importants d'interacció social entre les dones casades. Elles són les qui en major mesura mantenen les relacions de tracte amb els parents, tant els propis com els del marit; elles guarden a la memòria les dates de celebracions, de sants o d'aniversaris i prenen una part activa impulsant els rituals i les celebracions que revitalitzen els llaços familiars; elles són també les qui transmeten oralment aquest record a les persones de les generacions següents, les qui parlen de coses de família, les qui saben els problemes i les malalties dels uns i dels altres:

La mare Ramona m'explicava sempre tota la seva vida, dels seus germans i dels embolics que hi havia (AR).

La mama..., ella sí que sabia tot el que havia passat a l'un i l'altre... Li agradava explicar-ho, però nosaltres no estàvem per aquestes coses (AS).

El veïnatge és l'altre marc important on es desenvolupa la sociabilitat de les dones casades, sense oblidar-ne el paper com a sistema d'ajut i, sobretot, de control social. En el període de què tractem, existeix una mena de sentiment de deure envers els veïns que obliga a ajudar-se mútuament. El fet de ser considerat com «un bon veí» o no depèn, precisament, de les actituds adoptades quan es necessita ajuda, i les ocasions poden ser nombroses. El control social, d'altra banda, és una de les característiques més definidores de les relacions de veïnatge i s'exerceix mitjançant l'aplicació de tota una sèrie de regles no escrites enlloc, però que tothom sap i que es fonamenten en el coneixement que es

posseeix dels membres del veïnat gràcies a l'observació directa i la interacció femenina. El veïnatge proporciona també un marc de sociabilitat que genera relacions d'amistat. De fet, poques dones de les classes populars tenen amigues fora del parentiu, de la feina, quan es fa fora de casa, o del barri. Quan es tracta del veïnatge, els contactes esdevenen sempre casuals, no previstos, al carrer, a la botiga, a l'església o a l'escala. Poques vegades es fan invitacions formals a les veïnes, tret d'ocasions molt especials, com un casament, per exemple, que normalment, però, està restringit a la família. La sociabilitat entre veïnes ha estat molt important en la major part de dones que hem entrevistat: ha estat una manera de fer conèixer notícies i esdeveniments, la més efectiva de control social i un mitjà concret de trobar persones amigues i de confiança prop de l'àmbit domèstic.

Lògicament, aquest vertebrament del veïnatge i del parentiu com a marcs d'interacció bàsics implicarà un grau més o menys intens de trencament amb les activitats pròpies de l'etapa anterior al matrimoni. Així, mentre que les dones de la classe burgesa s'integraran sovint en associacions marcadament benèfiques, les dones de les classes populars difícilment ho faran i el seu camp d'interacció es reduirà a la participació més o menys gran en activitats i grups de caràcter parroquial, com és ara Acció Catòlica.⁸

Per concloure, podem dir que, després que en la infantesa hom es relaciona bàsicament amb els parents i els veïns, la joventut, amb el prometatge, comportarà un trencament amb aquest àmbit d'interacció i la construcció de nous grups relacionals d'edat i de sexe. Aquest desarelament assolirà el seu punt culminant amb el viatge de nuvis, pinacle de l'etapa de permissivitat en l'àmbit del lleure i de la interacció social i del qual les dones guarden, sense excepció, un record important. El matrimoni, finalment, significarà el redescobriment, com a adult, de la parentela i del veïnat com a espais d'interacció bàsics. És, en certa mesura, la fi del lleure i de les relacions d'amistat com a eixos importants de l'existència; és l'afermament de la subordinació i la dependència; és, en definitiva, la cura i l'aguait dels altres, de la família, com a identitat pròpia, com a única i obligada realització personal.

8. Vegeu LUNA i MACIÀ (1988 : 228).

Epíleg

Dones, treball, família i sociabilitat: continuitats i transformacions

En el present llibre hem volgut donar compte de les experiències i les representacions que tenen les dones de les classes populars en relació a la vida domèstica, al treball remunerat i a la sociabilitat, tot prenent com a línia d'argumentació la consideració que els atributs i els papers atorgats a les dones no són pas part d'una suposada «naturalesa femenina», sinó del tipus d'ideologia i de condicions socials que sorgeixen a Catalunya a l'escalf del capitalisme i de la industrialització. En aquest context és on s'ha esdevingut la construcció social del model de la mestressa de casa com a ideal de dona, amb vessants contraposats i repercussions ben evidents en la seva vida: per una banda, s'ha entronitzat i sublimat la figura de l'esposa i de la mare, de les dones que dediquen tota la seva vida i tots els seus esforços a la família i als fills, i, alhora, s'ha desvalorat l'activitat mateixa que implica aquesta dedicació tot negant a les feines domèstiques la seva qualitat de treball socialment necessari; per una altra, la industrialització i el sector terciari han fet un ús en massa del treball femení i, paral·lelament, les dones han estat tan lligades per les obligacions domèstiques, que han estat privades de l'accés a l'educació i a la formació professional i han estat vinculades així als treballs menys qualificats i més mal remunerats. Afegim-hi, finalment, l'exaltació reiterada dels valors i de les qualitats de la feminitat i el fet que, en canvi, aquests mateixos valors han servit per a estigmatitzar i segregar les persones que en són portadores, tot dificultant-ne la participació plena en les diverses esferes i institucions de la vida social. Es tracta d'unes contradiccions ben evidents, les quals es donen socialment, que hem volgut recollir a partir de la seva expressió en la vida i les experiències de les dones, que han estat sotmeses, elles també, a contradiccions constants entre el model ideal de dona que els servia de referent i la seva pròpia situació.

Les dones de les classes populars saben molt bé quin és el seu lloc en la societat que els ha tocat viure i han procurat complir amb eficiència els papers que els han estat assignats. Són conscients de la importància que posseeixen algunes de les funcions assumides i que, sense

una bona administració del pressupost i una gran laboriositat en l'exercici de les feines domèstiques, difícilment hagueren pogut pujar una família de condició humil. Són tasques que la societat ha desvalorat com a resultat de la segmentació i la jerarquització entre papers masculins i femenins. Ja que la vida de les dones de les classes populars ha estat fortament condicionada per l'esfera domèstica, hem volgut donar compte d'aquesta realitat i distingir la importància social d'unes funcions determinades respecte al valor que ideològicament se'ls atorga. Hem volgut evitar d'aquesta manera que les inquietuds i les preocupacions actuals obstrueixin la comprensió dels papers, de les activitats i de la consideració social de les dones del període considerat. Potser hem aportat així elements d'anàlisi respecte a les arrels històriques i culturals dels problemes que afecten les dones d'avui dia.

En el curs dels darrers anys s'han anat obrint unes possibilitats i unes alternatives noves en la vida de les dones. Els lectors deuen haver pogut reconèixer canvis evidents en les formes de relació i de tracte, en les oportunitats laborals, en les condicions de vida d'aquestes dones que ens han deixat el testimoniatge viu dels seus relats; però deuen haver sabut reconèixer també unes continuïtats força grans que obliguen a pensar en quins són els grans eixos que configuren i determinen el paper social d'homes i de dones en els àmbits que hem considerat. De fet, vam triar com a límit cronològic de la nostra anàlisi la dècada dels anys seixanta perquè representa un moment d'inflexió important en el canvi de les imatges femenines. És ben cert, però, que no tots els canvis s'han manifestat igualment i que el seu grau d'intensitat i de nitidesa sembla que està en relació inversa a la importància relativa de cada una de les esferes considerades.

En el camp de la sociabilitat és on hom pot detectar, sense cap mena de dubte, els canvis més espectaculars. Certament, les formes de relació i de tracte entre els joves són ben diferents actualment, havent-se'n eliminat molts d'aquells patrons de relació tan rigorosos, formalitzats i controlats, i, així mateix, s'han trencat moltes barreres pel que fa a l'espontaneïtat del tracte, a la concepció de la sexualitat, als límits imposats a la classe d'activitats, d'àmbits i d'espais de relació. Les mateixes dones que hem entrevistat són tan conscients dels canvis enormes que hi ha hagut en aquest terreny, que les seves remembrances es balancegen entre el regust nostàlgic i entranyable d'uns costums ja desapareguts i un cert sentiment de ridícul, sempre benèvol, per unes maneres de comportar-se que avui es perceben ben llunyanes.

Pel que fa a la participació laboral femenina, semblen destacar-s'hi igualment unes variacions força considerables, vinculades a una millora notable dels nivells educatius i al canvi mateix de la percepció del treball, valorat en la seva dimensió de professió o, si més no, com a quelcom necessari per a assolir uns nivells determinats de consum. Són aspectes que tenen a veure amb l'ampliació de les oportunitats laborals, amb l'increment de les classes mitjanes i amb el sorgiment d'una ètica

individualista respecte al treball. Les dones que poden vèncer els obstacles d'una carrera professional ja no són excepció i la compaginen amb la vida familiar. Ara bé, l'estructura del mercat de treball no s'ha modificat d'una manera significativa i continua essent fortament segmentada: la major part de dones es troben fent feines poc retribuïdes en llocs subordinats i en ocupacions típicament femenines, i són munió les que estan subjectes a la precarietat i la inestabilitat laborals que comporten la vinculació a tallers il·legals o el treball a domicili.

Força transformacions s'han acomplert també, finalment, en les formes de convivència conjugal i en alguns aspectes bàsics de la vida domèstica. El nombre creixent d'unions consensuades, el nou valor que s'atorga a la solteria, l'augment de les taxes de divorcis, el descens considerable de la natalitat, una participació masculina més gran en el treball domèstic són indicadors dels canvis, encara tímids, que s'esdevenen en la vida familiar. Cada vegada més, la institucionalització i/o el manteniment dels llaços conjugals se subordinen a l'equilibri i al benestar de cada component d'una parella. La lògica individual és el que sembla imposar-se també en aquest terreny, davant d'aquella altra lògica familista (conjugal-maternal) a la qual se subordinava sempre la vida de les dones. De fet, elles han estat els agents més dinàmics i decisius en aquesta mena de transformacions, ja que, per a trencar els motlles i els lligams que limitaven la inserció femenina en la vida laboral, social o política, ha calgut readaptar o qüestionar allò que durant tant de temps ha constituït el moll de l'os de l'existència femenina: el matrimoni i la família. Malgrat tot, el pes de la tradició i dels convencionalismes conserva, sovint, la major part dels aspectes formals i també profunds d'una vida conjugal que encara fa recaure en la dona la major part de responsabilitats i de lligams que imposen el treball familiar i la cura dels infants.

Tots aquests elements semblen indicar que es va acomplint una nova construcció social del model de dona, a la qual s'atorguen uns papers i uns continguts nous que apunten cap a una direcció ben diferent d'aquell model de la mestressa de casa; el que cal plantejar-se, però, és fins a quin punt es modifiquen les característiques de les relacions instituïdes entre home i dona. Sembla dissenyar-se com a imatge femenina la d'aquella dona que té alguna ocupació remunerada, que sap com organitzar el treball domèstic amb l'ajut del seu cònjuge o de treball extern i que és més lliure i independent en les seves relacions socials. Aquesta nova imatge, encara difusa i desdibuixada, no està implantada d'una manera generalitzada en la nostra societat, encara que sí que sembla erigir-se com un nou referent. D'altra banda, si poguéssim reconstruir, com hem fet en aquest llibre, les experiències i les percepcions de les actuals generacions de dones, comprovaríem ben probablement l'existència de contradiccions entre la imatge femenina de la dona laboralment activa i independent i una realitat quotidiana marcada pel pes de vells papers i formes de relació. I és que la construcció social de categories noves de gènere constitueix un procés dilatat en el temps i

complex, tal com hem intentat mostrar al llarg de les pàgines d'aquest llibre. Les continuïtats i les transformacions són les constants en el procés pel qual es fan i es desfan unes noves imatges femenines en relació al treball, a la vida domèstica i a la sociabilitat.

Tarragona, novembre de 1989

Bibliografía

- ABELLA, R. (1985) *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco*, Barcelona, Argos-Vergara.
- ARASA, E. (1987) *Tornar-se a casar: Estudi d'un cas entorn a la percepció de la viudedat*, Arxiu d'Etnografia de Catalunya (dactilografiat).
- ARDENER, S. (1978) *Defining Females: The Nature of Women in Society*, London, Croom Helm.
- ARIÈS, Ph. (1973) *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris, Seuil.
- ARTOUS, A. (1978) *Los orígenes de la opresión de la mujer*, Barcelona, Fontamara.
- BALCELLS, A. (1972) «Condicions laborals de l'obrer a la indústria catalana. 1900-1914», *Recerques*, 2 : 156-158.
- , (1974) *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*, Barcelona, Laia.
- BARCELÓ, M., et alii (1987) «La transició del feudalisme al capitalisme: Noves reflexions per a un debat necessari», *Revista d'Història Moderna. Manuscrits*, 4-5.
- BERTAUX-WIAME, I. (1985) «Mémoire et récits de vie», *Pénélope*, 12 : 47-54.
- BERTAUX-WIAME, I., BORDERÍAS, C., i PESCE, A. (1988) «Trabajo e identidad femenina: una comparación internacional sobre la producción de las trayectorias sociales de las mujeres en España, Francia e Italia», *Sociología del Trabajo*, 3 : 71-90.
- BRETON, F., i BARRUTI, L. (1978) *La família i el parentiu*, Barcelona, Dopesa.
- BRULLET, T., i TORNS, T. (1983) *La dona: repertori bibliogràfic 1970-1982*, Bellaterra, Seminari d'Estudis de la Dona, Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- BUXÓ, M. J. (1978) *Antropologia de la mujer*, Barcelona, Promoción Cultural.
- CAPEL MARTÍNEZ, R. M. (1986) *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid, Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.

- CAPEL, R. M., i IGLESIAS DE USSEL, J. (1984) *Mujer española y sociedad. Bibliografía (1900-1984)*, Madrid, Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.
- CARBONELL I ESTELLER, M. (1988) «El treball de les dones a la Catalunya moderna», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 113-128.
- CARBONELL, J., i MONÈS, J. (1978) *Escola única-unificada*, Barcelona, Laia.
- CARR, R., i FUSI, J. P. (1979) *España, de la dictadura a la democracia*, Barcelona, Planeta.
- CASAS, J. I. (1988) «Características del trabajo de la mujer: el caso español», *Sociología del Trabajo*, 3 : 17-33.
- CASTELLS I CALZADA, N. (1983) «La família a la Girona dels segles XVI-XVII», *L'Avenç*, 66 : 56-61.
- COLE, S. C. (1987) *The Transformation of Women's Work and the Construction of Gender in a Portuguese Parish, 1910 to 1985*, Thesis for the Degree of Doctor, University of Toronto.
- COMAS D'ARGEMIR, D. (1988) «El cicle de vida familiar: condició social i imatges culturals sobre les dones», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 265-282.
- COMAS D'ARGEMIR, D., i ASSIER-ANDRIEU, L. (1988) «Grupo doméstico y transición social», *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 6 : 7-28.
- CORTADA I ANDREU, E., i SEBASTIÀ I SALAT, M. (1988) «La dona i la institucionalització de l'educació», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 207-226.
- DEL VALLE, T., et alii (1985) *Mujer vasca. Imagen y realidad*, Barcelona, Anthropos.
- EDHOLM, F., HARRIS, O., i YOUNG, K. (1977) «Conceptualizing Women», *Critique of Anthropology*, 3 (9) : 101-130.
- ELDER, G. H. (1978) «Family History and the Life Course», dins HAREVEN, T. K. (ed.): *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*, New York, Academic Press, 17-64.
- FAUS I CONDOMINES, J. (1907) «Els capítols matrimonials a la comarca de Guissona (Catalunya segriana)», *Revista Jurídica de Catalunya*, XIII : 201-233, 287-297, 313-347, 379-405 i 599-611.
- FERRAROTTI, F. (1983) *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Paris, Librairie des Méridiens.
- FLANDRIN, J. L. (1984) *La moral sexual en Occidente. Evolución de las actitudes y comportamientos*, Barcelona, Juan Granica.
- GARCÍA CÁRCCEL, R. (1983) «La recerca sobre la família catalana de l'Antic Règim», *L'Avenç*, 66 : 48-55.
- GAY, J., QUILLET, R., i PASCUAL, A. (1977) *Societat catalana i reforma escolar*, Barcelona, Laia.

- GODELIER, M. (1987) «Análisis de los procesos de transición», *Revista Internacional de Ciencias Sociales (UNESCO)*, 114 : 5-125.
- , (1989) «Sexualité, parenté et pouvoir», *La Recherche*, 201 (setembre) : 1139-1156.
- HARRIS, C. C. (1986) *Familia y sociedad industrial*, Barcelona, Península.
- HARRIS, O., i YOUNG, K. (1979) «Introducción», dins HARRIS, Olivia, i YOUNG, Kate (eds.): *Antropología y feminismo*, Barcelona, Anagrama, 9-30.
- HARTMANN, H. (1981) «The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle: the Exemple of Housework», *Signs*, 6 (3), ps.
- JULIANO, D. (1983) «Aproximación a la situación de la mujer en Cataluña. Estereotipos e indicadores objetivos», *Comentaris d'Antropologia Cultural*, 5 : 77-94.
- KAPLAN, Temma (1982) «Female Consciousness and Collective Action: the Case of Barcelona, 1910-1918», *Signs*, 7 : 545-565.
- KRIEDTE, P., MEDICK, H., i SCHLUMBOHM, J. (1986) *Industrialización antes de la industrialización*, Barcelona, Crítica.
- LE WITA, B. (1985) «Mémoire: l'avenir du présent», *Terrain*, 4 : 15-27.
- LEACOCK, E., i SAFA, H. (eds.) (1986) *Women's Work: Development and the Division of Labour by Gender*, South Hadlay, Mass., Bergin and Garvie.
- LUNA, J., i MACIÀ, E. (1988) «L'associacionisme femení: catolicisme social, catalanisme i lleure», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 227-242.
- MACIÀ I ENCARNACION, E. (1988) «L'Institut de Cultura: un model de promoció cultural per a la dona catalana», *L'Avenç*, 112 : 18-20.
- MARTIN, M. K., i VOORHIES, B. (1978) *La mujer: un enfoque antropológico*, Barcelona, Anagrama.
- MARTÍN GAITE, C. (1987) *Usos amorosos de la postguerra española*, Barcelona, Anagrama.
- MCBRIDE, T. M. (1984) «El largo camino a casa: el trabajo de la mujer y la industrialización», dins NASH, M. (ed.): *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona, Serbal, 121-138.
- MCDONOGH, G. W. (1988) *Las buenas familias de Barcelona. Historia social del poder en la era industrial*, Barcelona, Omega.
- MEDICK, H. (1987) «Cultura plebeya en la transición al capitalismo», *Revista d'Història Moderna. Manuscrits*, 4/5 : 239-272.
- MEDICK, H., i SABEAN, W. D. (eds.) (1984) *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MÉNDEZ, L. (1988) *Cousas de mulleres. Campesinas, poder y vida cotidiana (Lugo, 1940-1980)*, Barcelona, Anthropos.
- MONÈS, J. (1977) *L'escola a Catalunya sota el franquisme*, Barcelona, Rosa Sensat, Edicions 62.

- NAROTZKY, S. (1988) *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*, València, Institut Alfons el Magnànim.
- NASH, M. (ed.) (1984) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona, Serbal.
- , (ed.) (1988) *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- , (1988a) «Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 243-264.
- , (1988b) «Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània», dins NASH, M. (ed.): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 153-172.
- , (1988c) «La dona moderna del segle XX: la “nova dona” a Catalunya», *L'Avenç*, 112 (febrer) : 7-10.
- OAKLEY, A. (1972) *Sex, Gender and Society*, New York, Harper and Row.
- ORANICH, M. (1978) «La discriminació legal de la dona», dins CAPMANY, M. A., et alii, *Dona i societat a la Catalunya actual*, Barcelona, Edicions 62, 29-76.
- ORTNER, S. (1979) «¿Es la mujer con respecto al hombre lo que la naturaleza con respecto a la cultura?», dins HARRIS, Olivia, i YOUNG, Kate (eds.): *Antropología y feminismo*, Barcelona, Anagrama, 109-132.
- PINTO, J. (1984) «La secrétaire: attachée ou employée?», *Pénélope*, 10 : 91-94.
- PRAT, Joan (1975) «La posición social de la mujer en el Israel bíblico y Cataluña: notas para una aproximación», *Ethnica*, 10 : 99-151.
- PUELLES BENÍTEZ, M. DE (1980) *Educación e ideología en la España contemporánea*, Barcelona, Labor.
- RAPP, R. (1978) «Family and Class in Contemporary America: Notes toward an Understanding of Ideology», *Science and Society*, 42 : 278-300.
- REDCLIFT, N. (1985) «The Contested Domain: Gender, Accumulations and the Labour Process», dins REDCLIFT, N., i MINGIONE, E. (eds.): *Beyond Employment: Household, Gender and Subsistence*, New York, Basil Blackwell, 92-125.
- ROBERTS, E. (1984) *A Woman's Place. An Oral History of Working-Class Women 1890-1940*, Oxford, Basil Blackwell.
- ROCA i GIRONA, J. (1986) *Sobre la literatura edificant de postguerra: percepció de la joventut, el prometatge i el matrimoni*, tesi de llicenciatura, Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona.
- ROSALDO, M., i LAMPHERE, L. (eds.) (1974) *Women, Culture and Society*, Stanford, Stanford University Press.
- ROSALDO, M. Z. (1979) «Mujer, cultura y sociedad: una visión teórica», dins HARRIS, Olivia, i YOUNG, Kate (eds.): *Antropología y feminismo*, Barcelona, Anagrama, 153-180.

- SÁNCHEZ LÓPEZ, R. (1988) «La Secció Femenina: una institució legitimadora del franquisme», *L'Avenç*, 121 (desembre) : 52-55.
- SCHNEIDER, D. M. (1980) *American Kinship: A Cultural Account*, Chicago, The University of Chicago Press.
- SCOTT, J. W., i TILLY, L. A. (1984) «El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX», dins NASH, M. (ed.): *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona, Serbal, 51-90.
- SEBASTIÀ I SALAT, M. (1988) *Thesaurus d'història social de la dona*, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona.
- SHORTER, E. (1974) «Différences de classe et sentiment depuis 1750. L'exemple de la France», *Annales, ESC*, 29 (4) : 1034-1057.
- SIMON TARRÉS, Antoni (1987) «La familia catalana en el Antiguo Régimen», dins CASSEY, J., et alii (eds.): *La familia en la España mediterránea (siglos XV-XIX)*, Barcelona, Centre d'Estudis d'Història Moderna Pierre Vilar, Editorial Crítica, 64-93.
- SORNAGA, Annie (1984) «Autour des debuts de la dactylographie. Les femmes et la machine à écrire», *Pénélope*, 10 : 84-90.
- STRATHERN, Marilyn (1979) «Una perspectiva antropológica», dins HARRIS, Olivia, i YOUNG, Kate (eds.): *Antropología y feminismo*, Barcelona, Anagrama, 133-152.
- TILLY, Louise A., i SCOTT, Joan W. (1978) *Women, Work and Family*, New York and London, Methuen.
- VERDIER, Yvonne (1979) *Façons de dire, façons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*, Paris, Gallimard.
- YOUNG, Kate (1979) «Modos de apropiación del trabajo femenino: Oaxaca, México», dins HARRIS, Olivia, i YOUNG, Kate (eds.): *Antropología y feminismo*, Barcelona, Anagrama, 267-301.
- ZONABEND, Françoise (1980) *La mémoire longue. Temps et histoires au village*, Paris, PUF.

Annex: llista d'informants

1	2	3	4	5
AA	1934	Móra d'Ebre	Móra d'Ebre	Mestressa de casa
AF	1924	Valls	Valls	Mestressa de casa
AG	1943	Barcelona	Mont-roig	Mestressa de casa
AM	1935	Jaén	Tremp	Assist. domicili
AMA	1943	Tarragona	Tarragona	Botiguera
AR	1902	El Pla de Santa Maria	El Pla de Santa Maria	Mestressa de casa
ARB	1939	Salou	Reus	Artesana
AS	1905	Vila-seca	Tarragona	Botiguera
AV	1922	Reus	Reus	Mestra
CB	1938	Bellpuig	Reus	Mestressa de casa
CC	1915	Vilaplana	Tarragona	Botiguera
CE	1906	Amposta	Amposta	Mestressa de casa
CF	1944	Maldà	Torredembarra	Mestressa de casa
CG	1937	Múrcia	Reus	Mestressa de casa
CGP	1907	La Selva del Camp	Almóster	Pagesa
CR	1912	Molins de Betesa	Molins de Betesa	Pagesa
CV	1895	L'Espluga de Francolí	Reus	Mestressa de casa
DC	1926	Guissona	Barcelona	Mestressa de casa
DF	1939	Alcanar	Tarragona	Administrativa
DP	1926	Tivissa	Reus	Botiguera
DPC	1945	Sarral	Reus	Mestressa de casa
DR	1930	Vila-seca	Lleida	Mestressa de casa
EF	1925	Xert (Castelló)	Tarragona	Administrativa
EG	1940	Clarà-Torredembarra	Salou	Mestressa de casa
EP	1945	Porrera	Porrera	Confecció
FF	1928	Reus	Reus	Modista
FLI	1902	Súria	Barcelona	Dependent
FM	1928	Flix	Tarragona	Mestressa de casa
FP	1922	Valls	Valls	Mestressa de casa
ILN	1936	Reus	Reus	Botiguera
IP	1932	Falset	Tarragona	Mestressa de casa
JB	1910	Reus	Reus	Mestressa de casa
JG	1917	Vinebre	Vinebre	Mestressa de casa
JGF	1918	Aitona	Reus	Propietària de bar
JM	1919	Roquetes	Tortosa	Mestressa de casa
JS	1937	Flix	Tarragona	Mestressa de casa

(1) Informant. (2) Any de naixement. (3) Origen. (4) Residència. (5) Professi6 pr6pia.

1	2	3	4	5
LA	1927	Tarragona	Tarragona	Botiguera
LB	1916	Vinallop	Tortosa	Pagesa
LR	1935	Vila-seca	Reus	Propietària de bar
LS	1910	Masdenverge	Masdenverge	Mestressa de casa
LSG	1896	Cabassers	Cabassers	Pagesa
MA	1916	Tarragona	Tarragona	Mestressa de casa
MAR	1919	Bilbao	Cambrils	Mestressa de casa
MB	1937	Còrdova	Reus	Mestressa de casa
MCG	1936	La Cava	La Cava	Mestressa de casa
MCI	1917	Tarragona	L'Argilaga	Mestressa de casa
MCP	1934	Vila-seca	Vila-seca	Mestressa de casa
MCR	1944	Tarragona	Tarragona	Mestressa de casa
MCZ	1931	Valladolid	Tarragona	Mestressa de casa
MG	1911	Nulles	Vallmoll	Mestressa de casa
MGG	1906	Valladolid	Tarragona	Mestressa de casa
MLI	1921	Riudoms	Riudoms	Mestressa de casa
MM	1947	Añora (Còrdova)	Tarragona	Mestressa de casa
MR	1904	Solivella	Tarragona	Carnissera
MRR	1913	Calafell	Calafell	Pagesa
MRV	1941	Capçanes	Capçanes	Pagesa
MS	1943	Reus	Reus	Mestressa de casa
MSV	1910	La Canonja	La Canonja	Mestressa de casa
MTC	1929	Tarragona	El Morell	Mestressa de casa
MV	1896	Tarragona	Tarragona	Mestressa de casa
MVO	1914	Figuerola	Valls	Pagesa
NC	1937	Móra d'Ebre	Móra d'Ebre	Auxiliar de cuina
OM	1934	Nulles	L'Hospitalet de l'Infant	Mestressa de casa
PA	1932	Barcelona	Barcelona	Modista
PE	1933	Cambrils	Cambrils	Botiguera
PF	1940	L'Aleixar	Reus	Mestressa de casa
PFB	1906	Les Cases d'Alcanar	Les Cases d'Alcanar	Adobadora xarxes
RA	1932	Alcanar	Alcanar	Mestressa de casa
RC	1925	Móra d'Ebre	Móra d'Ebre	Mestressa de casa
RCN	1934	Palamós	Cambrils	Mestressa de casa
RF	1926	Urtx	Reus	Mestressa de casa
RG	1928	Barcelona	La Canonja	Botiguera
RGB	1938	Vilabella	Vilabella	Mestressa de casa
RLI	1933	Alforja	Alforja	Pagesa
RMF	1945	Reus	Reus	Mestressa de casa
RMP	1940	Sta. Coloma de Queralt	Sta. Coloma de Queralt	Obrera tèxtil
RO	1921	La Mussara	Alforja	Mestressa de casa
RP	1940	La Selva del Camp	La Selva del Camp	Obrera tèxtil
RPC	1945	Cambrils	Tarragona	Mestressa de casa
RV	1929	Amposta	Amposta	Mestressa de casa
SM	1961	Valls	Valls	Mestressa de casa
TA	1891	Porrera	Falset	Mestressa de casa
TF	1930	Barcelona	Calafell	Botiguera
TG	1919	Benissanet	Benissanet	Pagesa
YM	1942	Móra la Nova	Móra la Nova	Mestressa de casa

Índex

<i>Introducció</i>	5
--------------------------	---

SER DONA A CATALUNYA: EXPERIÈNCIES I REPRESENTACIONS FEMENINES

Plantejaments generals	7
Fets viscuts, fets recordats: història i vida en la memòria	11
La Catalunya de tombants de segle: bases socials de les imatges fe- menines	15
Imatges femenines	21

ÀMBIT DOMÈSTIC, ETAPES DE LA VIDA I CONDICIÓN FEMENINA

Saber domèstic, saber femení: transmissió i aprenentatge	29
Reina de la casa, esclava de la llar	35
Del goig al sacrifici: l'exaltació de la maternitat	43
La solteria i la viduïtat: experiències i percepció social	48

EL MÓN LABORAL

Anar a costura i a aprendre de lletra: l'educació per al treball	57
Minyones, obreres, modistes, secretàries: ocupacions femenines	63
Esdevenir treballadora	71
Entre la casa i la feina: el valor del treball	77

LA VIDA SOCIAL I EL LLEURE

La vida escolar: la trobada dels altres	85
Educar la diferència: la descoberta de l'altre	88

Escollir l'indefugible: la individualització de l'altre	97
Afermar la dependència: els altres com a identitat pròpia	106
<i>Epíleg. Dones, treball, família i sociabilitat: continuïtats i transformacions</i>	111
<i>Bibliografia</i>	115
<i>Annex: llista d'informants</i>	120

COL·LECCIÓ «CULTURA POPULAR»

1. Llorenç Prats, Dolors Llopart, Joan Prat, LA CULTURA POPULAR A CATALUNYA. Estudiosos i institucions (1853-1981)

Aquest estudi eminentment documental segueix un fil històric a través del qual es presenten les principals iniciatives personals i institucionals relacionades amb la cultura popular a Catalunya des dels primers treballs sobre literatura popular el 1853 fins els nostres dies. En una primera part, s'ocupa de la història del folklore a Catalunya des de la Renaixença fins la Guerra Civil. La segona part abasta l'època franquista. El breu apèndix final intenta una reflexió sobre l'etapa actual. Una obra utilíssima i de referència inevitable per als estudiosos de la nostra cultura popular.

2. Gabriel Janer Manila, PREGONER DE QUIMERES

En aquest aplec de treballs diversos (ponències, articles, conferències...) l'autor insisteix en els conceptes de cultura i educació que ha plantejat al llarg de la seva obra: una cultura que, pel seu afany d'esdevenir popular, es constitueix en consciència de la col·lectivitat, en procés de cohesió, en instrument d'identificació col·lectiva.

3. LA CULTURA POPULAR A DEBAT (edició a cura de D. Llopart, J. Prat i Ll. Prats)

Recull de les ponències presentades al Seminari de Cultura Popular organitzat per l'Institut Català d'Antropologia (1983-1984) i que es desenvolupà a partir de dos grans eixos: la cultura popular com a camp d'estudi i la cultura popular com a camp d'acció. Al llarg d'aquests treballs el lector trobarà un ampli registre de les diverses reflexions que, a l'entorn de la denominació de cultura popular, s'han produït i s'estan produint encara al nostre país.

4. G. Janer Manila, PEDAGOGIA DE LA IMAGINACIÓ POÈTICA

Una reflexió entorn de la incidència dels llenguatges poètics en les estructures que configuren la imaginació de l'home. Una sèrie de propostes didàctiques sobre allò que ha d'ésser la pedagogia de la imaginació. Una incitació a la feina d'estimular la descoberta del joc d'imaginar. D'interès especial per a mestres, pedagogs i animadors culturals.

5. Isidre Vallès i Rovira, ARTESANIA, ART I SOCIETAT

Contràriament als que consideren l'art com a producte derivat o secundari de l'artesanía, aquesta obra distingeix els camps propis d'una i altra d'aquestes activitats i estableix que tenen un objectiu clarament diferenciat. Per tal de demostrar-ho, l'autor analitza les èpoques i els condicionaments de llur aparició i desenvolupament i posa de manifest la incidència de factors discriminatoris -socials, culturals i objectuals- que distanciaven qualitativament l'artesanía de l'art i col·locaven aquest en una posició hegemònica.

6. Fundació Serveis de Cultura Popular, CALENDARI DE FESTES DE CATALUNYA, ANDORRA I LA FRANJA

Estudi antropològic, inventari i descripció de totes les celebracions populars, amb nombroses informacions històriques, geogràfiques i artístiques. L'inventari més complet que mai s'hagi fet sobre el nostre patrimoni festiu, fruit de cinc anys de treball d'un equip d'experts i col·laboradors i milers de consultes directes i documentals. Més de 8.000 festes descrites. Més de 30.000 referències bibliogràfiques. Índex de festes classificades tipològicament i per denominació. Índex de poblacions, que remet a les festes que se celebren a cada lloc, amb indicació de les festes majors. Una bibliografia general i per comarques amb més d'un miler d'obres referenciades... Volum extraordinari, enquadernat en tela.

7. Antoni Martínez i Roig, MALTRACTAMENT D'INFANTS

El problema del maltractament dels infants no és d'avui. Al llarg dels temps han estat objecte d'una brutalitat i d'una indiferència indicibles. Però el fenomen amb el qual hem d'enfrontar-nos coincideix, paradoxalment, amb el període històric de la màxima valoració de la infantesa. Ens deixen sobretot perplexos aquells maltractaments que es produeixen al si de la família, ja que considerem la família com aquell lloc càlid que hauria d'afavorir el creixement harmònic de l'infant. Amb tot, hi ha altres tipus de mals tractes de què sovint són víctimes els petits.

8. Ramona Violant Ribera, LA RONDALLA I LA LLEGENDA. Contribució a l'estudi de la literatura folklòrica catalana.

Una introducció a la rondallística i a la llegendística, així com als principals rondallaris i llegendaris catalans. S'hi insisteix en la diferenciació entre *rondalla* i *llegenda*, s'hi fixa una tipologia bàsica i s'hi estudien amb deteniment els temes, les estructures i les tècniques que configuren aquests dos gèneres de la narrativa de tradició oral.

Cultura Popular, 9

Aquest llibre vol contribuir al coneixement sobre la vida de les dones de classes populars a Catalunya. Basant-se en les perspectives teòriques i metodològiques de l'Antropologia Social, els autors analitzen les experiències i percepcions que les dones posseeixen de les seves pràctiques quotidianes, com també els factors socials i ideològics que les condicionen. El treball, la vida domèstica i la sociabilitat són els tres eixos a partir dels quals es reconstrueixen les trajectòries socials de les dones, les seves actituds, els seus condicionaments i les seves eleccions.

ISBN 84-7900-008-2

9 788479 000080